

Landbouwverkenning provincie Fryslân tot 2020

Landbouwverkenning provincie Fryslân tot 2020

Gabe Venema

Henri Prins

Kees de Bont

Mark Ruijs

Durk Durksz (ASG)

Jacob Posthumus (ASG)

Rapport 2009-045

Juni 2009

Projectcode 31564

LEI Wageningen UR, Den Haag

LEI Wageningen UR kent de werkvelden:

- Internationaal beleid
- Ontwikkelingsvraagstukken
- Consumenten en ketens
- Sectoren en bedrijven
- Milieu, natuur en landschap
- Rurale economie en ruimtegebruik

Dit rapport maakt deel uit van het werkveld Sectoren en bedrijven.

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van de provincie Fryslân.

Photo: Goos van der Veen/Hollandse Hoogte

Landbouwverkenning provincie Fryslân tot 2020

Venema G., H. Prins, K. de Bont, M. Ruijs, D. Durksz en J. Posthumus

Rapport 2009-045

ISBN/EAN: 978-90-8615-354-1

Prijs € 29,25 (inclusief 6% btw)

148 p., fig., tab., bijl.

In deze toekomstverkenning voor de Friese landbouw, in opdracht van de provincie Fryslân, wordt naast inzicht in de huidige kracht van de agrarische sector, vooral een beeld gegeven van de mogelijke kansen en bedreigingen die relevante beleids- en marktontwikkelingen met zich mee zullen brengen. Op basis van de SWOT wordt een verwacht beeld geschetst van hoe de Friese landbouw zich richting 2020 ontwikkelt. De toekomstverkenning richt zich vooral op de sectoren melkveehouderij, akkerbouw, glastuinbouw en biologische landbouw. De verkenning levert bouwstenen op voor een verdere invulling van het toekomstig provinciaal beleid voor de agrarische sector.

This survey of the future of the Frisian agricultural sector, commissioned by the Province of Fryslân, offers an insight into the agricultural sector's current strengths and, in particular, a review of the potential opportunities and threats accompanying the relevant policy and market developments. The results from the SWOT are used to outline a forecast of the development in the Frisian agricultural sector in the years leading up to 2020. The survey of the future focuses primarily on the dairy farming, arable farming, greenhouse horticulture and organic farming sectors. The survey provides building blocks for the further detailing of future Provincial agriculture policy.

Bestellingen

070-3358330

publicatie.lei@wur.nl

© LEI, 2009

Overname van de inhoud is toegestaan, mits met duidelijke bronvermelding.

Het LEI is ISO 9000 gecertificeerd.

Inhoud

	Woord vooraf	6
	Samenvatting	7
	Summary	19
1	Inleiding	31
	1.1 Aanleiding	31
	1.2 Doelstelling	31
	1.3 Effect	31
	1.4 Afbakening	32
	1.5 Aanpak en leeswijzer	33
2	Huidige situatie in de Friese Landbouw	34
	2.1 Inleiding	34
	2.2 Structuur Friese landbouw	34
	2.3 Structuur van de rundveehouderij	38
	2.4 Structuur akkerbouw	42
	2.5 Overige sectoren	48
	2.6 Financiële positie bedrijven	55
	2.7 Grond	58
	2.8 Biologische landbouw	59
	2.9 Verbrede landbouw	61
	2.10 Opvolging en arbeid	62
	2.11 Ruimtelijke claims	64
	2.12 Samenvattend	64
3	Drijvende krachten	68
	3.1 Inleiding	68
	3.2 Verdere detaillering van drijvende krachten	70
4	Ontwikkeling melkveehouderij 2009-2020	86
	4.1 Inleiding	86
	4.2 Ontwikkelingen 2009-2020	86
	4.3 Conclusie en aanbevelingen	90

5	Ontwikkeling akkerbouw 2009-2020	93
	5.1 Inleiding	93
	5.2 Regionale visie (uitwerking workshops, interviews)	93
	5.3 Conclusies en aanbevelingen	99
6	Glastuinbouw	102
	6.1. Drijvende krachten	102
	6.2 Nederlandse glastuinbouw	102
	6.3 Glastuinbouw in Fryslân	103
	6.4 Slotbeschouwing	105
7	Biologische landbouw	106
	7.1 Inleiding	106
	7.2 Nationale trends	106
	7.3 Drijvende krachten	110
	7.4. Ontwikkelingen in de provincie Fryslân	113
	7.5 Conclusie	117
	7.6 Rol van de provincie	118
8	Conclusies en aanbevelingen	119
	8.1. Inleiding	119
	8.2 Conclusies	119
	8.3 Beleidsaanbevelingen	129
	Literatuur	132
	Bijlagen	
	1 Aantal bedrijven naar bedrijfstype in Nederland, Noord-Nederland en Fryslân, 2008	134
	2 Lijst van geïnterviewden	139
	3 Kaarten provincie Fryslân	141
	4 Begripsomschrijvingen	144

Woord vooraf

In opdracht van de provincie Fryslân hebben LEI Wageningen UR en Dairy Valley, een samenwerkingsverband van Van Hall Larenstein, PTC +, LTO Noord, en het Praktijkcentrum Nij Bosma Zathe van de Animal Sciences Group van Wageningen UR, een verkenning voor de Friese landbouw richting 2020 uitgevoerd. Hiermee wil de provincie haar inzicht in de huidige positie van de agrarische sector versterken, maar vooral een gefundeerd beeld krijgen van voor de landbouwsector relevante beleids- en marktontwikkelingen, en daarmee een beeld van hoe de Friese landbouw in 2020 eruit zou kunnen gaan zien. Deze toekomstverkenning richt zich op de sectoren melkveehouderij, akkerbouw, glastuinbouw en de biologische landbouw. De verkenning levert bouwstenen op voor een verdere invulling van het toekomstig provinciaal beleid voor de agrarische sector.

Naast de auteurs hebben Pieter Willem Blokland, Jakob Jager, Heleen van Kernebeek, Bart Doorneweert (allen LEI Wageningen UR) en Barend Spliethof (ASG Wageningen UR/Dairy Valley) een bijdrage aan het onderzoek geleverd.

Een woord van dank gaat uit naar de vele agrarische deskundigen in de provincie en daarbuiten, die hebben geparticipeerd in workshops of zijn geïnterviewd. Eveneens wordt de begeleidingscommissie bestaande uit Truus Steenbruggen (provincie Fryslân), Joost Aulbers (provincie Fryslân) en Jurjen Kingma (LTO Noord) hartelijk bedankt voor hun constructieve bijdrage aan de totstandkoming van dit rapport.

Prof.dr.ir. R.B.M. Huirne

Algemeen Directeur LEI Wageningen UR

Samenvatting

Doel van de verkenning

Dit rapport verkent de toekomst van de landbouw in de provincie Fryslân. Met de verkenning, gericht op het jaar 2020, wordt zicht geboden op de ontwikkelingen van afgelopen 10 jaar en de krachten die van invloed zijn op de ontwikkeling en de perspectieven van de sector in Fryslân. Van daaruit wordt een beeld geschetst hoe de landbouw zich de komende 10 jaar zou kunnen gaan ontwikkelen. De verkenning is bedoeld als basis voor een nieuwe landbouwnota, waarin de provincie aangeeft op welke wijze zij de landbouw komende jaren wil ondersteunen. De verkenning biedt ook voor andere beleidsvelden en belanghebbende partijen meer inzicht in de positie en de ontwikkelingen van de Friese landbouw. Dit is van belang voor een interactief proces van beeldvorming dat de provincie Fryslân voorstaat.

In de verkenning zijn vooral de twee belangrijkste sectoren van de Friese landbouw, de melkveehouderij en de akkerbouw, uitgebreid onder de loep genomen. Daarnaast wordt ook extra aandacht besteed aan de glastuinbouw en de biologische landbouw. Voor het in beeld brengen van de huidige situatie is in dit onderzoek gebruik gemaakt van databronnen, literatuur en informatie uit workshops en interviews. Het door de onderzoekers geschetste toekomstbeeld is naast eigen deskundigheid en bestaande publicaties vooral ook gebaseerd op de verkregen informatie uit de workshops in de provincie en uit de gehouden interviews.

De huidige Friese landbouw

Aantal bedrijven en grondgebruik

Fryslân kent in 2008 bijna 6.000 land- en tuinbouwbedrijven. Ongeveer de helft hiervan zijn melkveebedrijven. Naast de bijna 3.000 melkveebedrijven zijn er nog meer dan 2.000 andere graasdierbedrijven. Dit zijn bedrijven die niet gespecialiseerd zijn in alleen melkvee, maar ook andere graasdieren houden zoals schapen, geiten, kalveren, paarden en vleesvee. Fryslân telt verder bijna 400 akkerbouwbedrijven, ruim 100 tuinbouw- en blijvende teeltbedrijven en eveneens ruim 100 intensieve veehouderijbedrijven. De afgelopen tien jaar (1998-2008) nam het aantal landbouwbedrijven in Fryslân met iets meer dan 20% af; dit is minder dan in geheel Nederland en ook dan in Noord-Nederland.

Gezien de grote betekenis van de grondgebonden veehouderij, vooral van de melkveehouderij, is het logisch dat ongeveer 80% van de agrarische cultuurgrond bestaat uit grasland. Van het areaal akkerbouw van bijna 50.000 ha wordt overigens ook nog eens ongeveer de helft in beslag genomen door voedergewassen. Daarmee is ruim 200.000 ha en bijna 90% in gebruik van de veehouderij.

Veehouderij

De Friese veehouderij staat grotendeels in het teken van de melkproductie. Met circa 270.000 melkkoeien is in Fryslân ongeveer 18% van de nationale melkveestapel te vinden. De Friese melkveestapel nam de afgelopen tien jaar zelfs nog toe door de aankoop van melkquota (uitgebreid met 10%). De Friese melkveestapel bleef van gelijke omvang, terwijl er landelijk een daling van de melkveestapel was. De gemiddelde melkveestapel nam in Fryslân de laatste tien jaar met 30 koeien toe tot 90 koeien per bedrijf. Hiermee is het gemiddelde melkveebedrijf in Fryslân duidelijk groter dan gemiddeld in Nederland met 75 koeien.

Vleesvee en vleeskalveren zijn van minder belang in de provincie. Terwijl de vleesveestapel in omvang afnam, groeide het aantal vleeskalveren. Vooral van rosékalveren.

De omvang van de pluimveehouderij in Fryslân is de laatste tien jaar toegenomen; dit geldt zowel voor de leg- als de vleespluimveehouderij. Er zijn ongeveer 130 bedrijven met pluimvee. De pluimveebedrijven in Fryslân zijn relatief groot. Overigens wordt een belangrijk deel van het pluimvee gehouden op akkerbouw- en melkveebedrijven. De varkenshouderij is met 40 gespecialiseerde bedrijven minder omvangrijk dan de pluimveehouderij.

In Fryslân loopt ongeveer 20% van alle schapen in Nederland; de provincie kent nog bijna 2.000 bedrijven met schapen en verder nog ruim 600 met geiten. Terwijl de schapenhouderij de afgelopen 10 jaren in omvang afnam, groeide de geitenstapel.

Akkerbouw

Van de 25.000 ha marktbaar akkerbouwgewassen is bijna de helft graan, vooral wintertarwe. Maar aardappelen, vooral de ongeveer 6.500 ha pootaardappelen, zijn economisch gezien het belangrijkste Friese akkerbouwproduct. De pootaardappelen zorgen voor een belangrijk deel van het inkomen van de akkerbouw in Fryslân, die vooral geconcentreerd is in het noorden van de provincie, in de kuststrook. Naast graan en (poot)aardappelen is de teelt van suikerbieten in opervlakte het derde akkerbouwgewas in de provincie. De gemiddelde oppervlakte van de (gespecialiseerde) Friese akkerbouwbedrijven is met bijna 50 ha

groter dan landelijk (40 ha), maar kleiner dan het gemiddelde van de akkerbouw in Noord-Nederland (bijna 60 ha). Naar economische maatstaven (in nge) zijn de Friese akkerbouwbedrijven echter, door het accent op de pootgoedteelt, gemiddeld wel even groot als de Noord-Nederlandse.

Tuinbouw

De glastuinbouw in Fryslân groeide, in tegenstelling tot de landelijke trend, de afgelopen 10 jaar met ruim 40% naar ongeveer 100 ha. Er zijn ruim 60 bedrijven met glastuinbouw, gemiddeld dus met circa 1,5 ha. De opengrondstuinbouw, groenten en bloembollen, nam echter in die periode wel met bijna de helft in areaal af naar ruim 1.100 ha. De betekenis van blijvende teelten, fruit en boomkwekerij, is vrij gering in Fryslân.

Financiële positie landbouwbedrijven

Het inkomen (uit bedrijf) van de landbouwbedrijven in Fryslân was gemiddeld in de jaren 2005-2007 ruim € 50.000 per jaar. De (gespecialiseerde) akkerbouw- en melkveebedrijven behaalden gemiddeld met een inkomen van ruim € 100.000 een duidelijk hoger resultaat, terwijl overige graasdier- en gecombineerde veehouderijbedrijven met een inkomen van gemiddeld ruim € 10.000 met veel minder genoegen moesten nemen. Wel moet worden opgemerkt dat de resultaten van de melkvee- en akkerbouwbedrijven in die jaren goed waren door vooral de hoge akkerbouwprijzen in 2006 en 2007 en de sterke melkpreisstijging in 2007. Deze werkte ook nog door in 2008. Naar verwachting zal het inkomen op de melkveebedrijven in 2009 duidelijk lager uitkomen door de sterk gedaalde melkprijs. In de akkerbouw was er in 2008 al een daling van het inkomen. Over de uitkomst van 2009 kan vooruitlopende op het oogstseizoen nog geen beeld worden geven.

In de periode 2005-2007 werd veel geïnvesteerd door de Friese landbouwers, gemiddeld ruim € 100.000 per bedrijf per jaar. Op de akkerbouw- en melkveebedrijven werd nog meer dan dat gemiddelde geïnvesteerd. Het aandeel eigen vermogen van de Friese landbouwers bedraagt bijna 60% van het totale bedrijfsvermogen, dit is lager dan landelijk. Vooral de melkveebedrijven hebben een groot bedrag geleend.

Bijna twee derde van de agrarische grond is in eigendom van de ondernemers; dit is meer dan landelijk (60%). De grond die niet in eigendom is wordt voor ongeveer de helft langdurig, regulier gepacht.

Door grondaankopen nam het aantal kavels per bedrijf, vooral in de melkveehouderij, de afgelopen 10 jaar toe en verslechterde de verkavelingstructuur.

De grondprijzen in Fryslân zijn gemiddeld lager dan landelijk, maar hoger dan gemiddeld in de noordelijke provincies.

Biologische landbouw

Ongeveer 2% van de landbouwbedrijven in Fryslân is biologisch; het aantal groeide in de periode 2004-2008 nog met ongeveer 20% naar 120. De helft van de biologische bedrijven zijn melkveebedrijven, de andere zijn voor een groot deel overige graasdierenbedrijven en akkerbouwbedrijven. De melkproductie is beduidend extensiever (gemeten in aantal melkkoeien per hectare) dan op de gangbare bedrijven.

Verbreiding

Op meer dan een kwart van de landbouwbedrijven in Fryslân is verbreding te vinden, vooral agrarisch natuurbeheer komt relatief, op meer dan 1.200 bedrijven, veel voor. Daarnaast zorgen verschillende activiteiten voor de aanloop van burgers op agrarische bedrijven: verkoop van producten, recreatie en toerisme, zorglandbouw en stalling. De meeste van deze activiteiten worden door meer dan 100 agrariërs ondernomen. Ook zijn er meer dan 100 bedrijven met energieproductie. De verbredingsactiviteiten zijn in meer dan 70% van de gevallen goed voor minder dan 10% van de omzet van het bedrijf en slechts voor ruim 5% voor meer dan 50%. Andersom: voor slechts een klein deel van de bedrijven (5%) zijn de verbredingsactiviteiten goed voor meer dan 50% van de bedrijfsomzet, voor het grootste deel (meer dan 70%) dragen verbredingsactiviteiten weinig (minder dan 10%) bij aan de bedrijfsomzet. Op veel bedrijven is de inkomensbijdrage uit verbreding naar verwachting nog relatief klein.

Opvolging en arbeid

In Fryslân hebben meer ondernemers een opvolger dan landelijk: een derde ten opzichte van ruim een kwart. Vooral de continuïteit op langere termijn van veel melkveebedrijven staat er goed voor, met ruim 60% opvolging. In de akkerbouw en intensieve veehouderij is het percentage opvolging veel minder en ongeveer gelijk aan het landelijke: ruim 25.

De meeste land- en tuinbouwbedrijven zijn gezinsbedrijven, alleen in de tuinbouw is vrij veel personeel in dienst. Op melkveebedrijven gaat het vaak om personeel in deeltijd, onder meer via de bedrijfsverzorging.

Drijvende krachten voor de toekomst en de betekenis voor Friese landbouw

De toekomst van de land- en tuinbouw wordt mede bepaald door een aantal verschillende invloedsfactoren ofwel drijvende krachten. In het rapport worden deze krachten onderverdeeld in vraag-, aanbod-, beleids- en omgevingsfactoren.

Voor de jaren tot 2020 is voor de vraag naar Friese producten onder meer van belang dat de wereldbevolking groeit en dat daarbij naar verwachting de internationale welvaart en totale koopkracht toeneemt. Voor het aanbod van Friese producten is het belangrijk dat op relatief veel bedrijven, vooral in de melkveehouderij, opvolging van de oudere ondernemer wordt verwacht en dat het areaal landbouwgrond maar beperkt daalt. Naast de beschikbare grond voor de landbouw, zijn factoren als beleid ten aanzien van milieu, natuur, landschap en waterbeheer relevant voor de aanbodsontwikkeling.

Technologische vernieuwingen (innovatie) zullen meer aanbod, schaalvergroting en kostenverlaging in de landbouw mogelijk maken.

Wat betreft de beleidsfactoren is te voorzien dat de liberalisatie van het handels- en landbouwbeleid per saldo een groot effect heeft op de landbouw in Fryslân. Door de afschaffing van de melkquotering kan de melkproductie in Fryslân verder toenemen; dit biedt extra kansen voor de agrosector in de provincie. Wel zal rekening moeten worden gehouden met sterkere prijsfluctuaties en dus risico's dan in het verleden.

Voor de akkerbouw kan een verdere aanpassing van het Europese suikerbeleid leiden tot een verdere daling van het areaal suikerbieten. Voor het belangrijkste akkerbouwproduct, de pootaardappel, is een groeiende vraag naar voedsel in de wereld een positief punt. In directe zin zal de Friese akkerbouw geen grote rol spelen als leverancier van gewassen voor brandstofdoeleinden, maar indirect is het van belang voor de vraag naar graan en de prijsvorming van graan en dergelijke.

De provincie Fryslân beantwoordt aan de behoefte aan rust, ruimte en recreatie en ligt op niet al te grote afstand, bereikbaar binnen enkele uren, van stedelijke concentraties (Randstad). De verwachting is dat er ook de komende jaren voldoende perspectief is voor een verdere groei. Wel is de vraag of (een bepaalde vorm van) verbreding nog te combineren is met het uitoefenen van een efficiënt, rendabel landbouwbedrijf. De inpassing van verbreding vergt aanpassing van de bedrijfsvoering en -strategie door de ondernemer en zijn gezin. De ontwikkeling van de landbouw en van verbreding is ook afhankelijk van het beleid wat betreft de gebiedsinrichting (infrastructuur, bereikbaarheid) en de ruimtelijke ordening.

De landbouw in Fryslân lijkt, mede gezien de huidige sterkte van het agrarische natuurbeheer en de omgang met het waterpeil, mogelijkheden te hebben om in te spelen op de verwachte vermaatschappelijking van de (Europese) bedrijfstoelagen, onder meer door groene en blauwe diensten aan te bieden (ten behoeve van bijvoorbeeld natuur, landschap, milieu, water en dierenwelzijn). Uiteraard is de wijze van toepassing in de toekomst van belang; de bedrijfstoelagen vormen nu een essentieel onderdeel van de bedrijfsinkomens.

Relatief veel bedrijven liggen in of aan de rand van specifieke gebieden, waar (mogelijk) beperkingen (gaan) gelden, namelijk Natura 2000-gebieden en andere natuur die deel uitmaakt van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS). Ook zijn er twee gebieden als Nationaal Landschap aangewezen. Dit kan een remmende werking hebben op de agrarische bedrijfsontwikkeling, maar dit biedt ook kansen voor het uitvoeren van maatschappelijke diensten.

Gezien de behoefte aan meer duurzame energie en de mogelijkheden voor de centrale opwekking zijn er kansen voor de Friese agrarische bedrijven.

Belangrijke omgevingsfactoren voor de perspectieven van de landbouw in Fryslân zijn: de gunstige natuurlijke omstandigheden (grond en klimaat), het gunstige sociaaleconomische beleid voor de vestiging en continuïteit van bedrijven, de goede structuur van bedrijven in agro-ketens en de kennisinfrastructuur en het kennisaanbod. De natuurlijke omstandigheden zijn vooral in positieve zin bepalend voor de pootgoedteelt in de kuststrook en de veehouderij in andere gebieden. Het vestigingsbeleid van Fryslân biedt met de benutting van meerdere beschikbare beleidsfondsen ruimte voor bedrijven. De productie- en marketingketens voor melk en zuivel en pootgoed in Fryslân zijn internationaal sterk. Ook voor ontwikkeling van de pluimveehouderij kan gebruik worden gemaakt van een sterke ketenstructuur in het Noord-Nederland. De omgevingsfactoren lijken eveneens gunstig voor een verdergaande ontwikkeling van de glastuinbouw in Fryslân, zoals het ruimtelijke ordeningsbeleid glastuinbouw, de logistieke ligging ten opzichte van de afzetgebieden in Noord-Europa, het klimaat en de energie en draagvlak binnen de samenleving.

Voor het kennisaanbod in de toekomst naar de landbouw verdient verdere samenwerking en afstemming tussen de instellingen in onderwijs, onderzoek en voorlichting en de organisaties en bedrijven in de agrosector aandacht. Naast het aanbod is vooral een goede kennisbenutting en daarmee ook verdere versterking van het ondernemerschap van belang.

Verwachte ontwikkelingen tot 2020

Melkveehouderij (inclusief verbreding)

Er is voor de toekomst vertrouwen in de concurrentiekracht van de melk- en zuivelsector in de provincie. De melkproductie in Fryslân zal, mede onder invloed van de goede bedrijfsstructuur, goed vakmanschap, goed opgeleide potentiële opvolgers en een gunstig vestigingsklimaat, in de provincie Fryslân sterker toenemen dan landelijk. Schaalvergroting - het gemiddelde bedrijf gaat naar verwachting van 90 naar 130 tot 150 melkkoeien in 2020 - is een dominante ontwikkeling in de sector. Deze zal doorzetten om kostenverlaging te realiseren met het oog op de continuïteit van het bedrijf. De schaalvergroting wordt vergemakkelijkt door de inzet van melkrobots, automatische voersystemen en andere arbeidsbesparende technieken. Ook het afschaffen van de melkquotering werkt mee aan schaalvergroting.

Er zijn wel remmende factoren voor schaalvergroting, zoals de ammoniakregelgeving, maar die remmen het proces maar in een beperkt aantal gebieden. Wel is verlenging van derogatie in deze provincie met grasland belangrijk voor de ontwikkeling van de melkveehouderij. Ook kunnen er in regio's met EHS en in Natura 2000-gebieden minder mogelijkheden zijn voor schaalvergroting. Schaalvergroting kan, wanneer hiervoor veel vreemd vermogen wordt aangewend om uit te breiden, het bedrijf wel kwetsbaar maken. Schaalvergroting kan door de provincie en gemeenten worden gefaciliteerd door voldoende ruime bouwkvavels toe te blijven staan en mee te werken aan een verbetering van de verkavelingssituatie.

De schaalvergroting zal niet leiden tot een grote verandering in het karakter van veel bedrijven. Ook in 2020 zal het overgrote deel van de melkveebedrijven als gezinsbedrijf functioneren, waarin eigen arbeid en nog steeds het eigen vermogen cruciaal zijn voor de continuïteit van het bedrijf. Deze bedrijven zullen jaarlijks gemiddeld ruim 1 miljoen kg melk produceren. Het aantal zeer grote meermansbedrijven zal wel sterk toenemen ten opzichte van 2008, maar het aandeel is ook in 2020 niet zo groot. Deze bedrijven zullen naar verwachting doorgroeien naar gemiddeld meer dan 2,5 miljoen kg melk per jaar.

Het belang van schaalvergroting voor de inkomensontwikkeling in de toekomst wordt ook door de melkveehouderij in de provincie breed onderkend; schaalvergroting is voor veel bedrijven het belangrijkste middel om de kostprijs van melk te verlagen.

Samenwerking tussen bedrijven, in de veehouderij en met bijvoorbeeld ook akkerbouwers, kan voordelen opleveren, zoals kostenbesparing. Samenwerking in de vorm van uitwisseling van grond (voor de teelt van pootgoed en voeder-

gewassen), machines, arbeid en bij de mestafzet vindt al langer plaats, maar kan nog verder toenemen. Ook bij de opstart van de productie en levering van biogas en bij het agrarisch natuurbeheer past samenwerking. De provincie kan hierbij een positieve rol spelen.

Een verbetering van de kennisdoorstroming kan leiden tot een versterking van het ondernemerschap en daarmee het oppakken van nieuwe initiatieven (innovatie).

De kansen voor verbreding op melkveebedrijven zijn zeker aanwezig. Natuurbeheer blijft op veel melkveebedrijven ingepast in de bedrijfsvoering. Dit geldt ook voor grotere bedrijven. Naast agrarisch natuurbeheer gaat het dan vooral om agrotourisme, zorglandbouw, stalling en de verdere ontwikkeling van duurzame energie. Ook hierin kan de provincie, via onder meer de inzet van ILG/POP-projecten, stimulansen bieden. Voor deze en andere nieuwe vormen van maatschappelijke diensten kan de provincie een stimulerende functie vervullen. Hierbij kan bezien worden op welke wijze aansluiting gevonden kan worden bij de in de Houtskoolschets van de minister van LNV aangegeven ideeën over de beloning van maatschappelijke diensten door bedrijfstoelagen.

Mede door de uitbreiding van de melkproductie zal de schapenhouderij in Fryslân op melkveebedrijven verder in omvang afnemen. Enige groeimogelijkheden zijn er wel voor de gespecialiseerde schapenhouders in natuurgebieden en op dijken.

Akkerbouw

De Friese akkerbouw heeft in de pootaardappelteelt een belangrijke basis. Verwacht wordt dat deze teelt zich in de huidige omvang zal handhaven; de positie in de wereldwijde markt is voldoende sterk. Wel zijn er zorgen over de structuur en vruchtbaarheid van de bodem; in de verbetering hiervan en de waterhuishouding moet worden geïnvesteerd. Ook is meer aandacht nodig voor ziekten en plagen in de pootgoedteelt. Naast het vakmanschap van de teler verdient ook het ondernemerschap meer zorg; de opleidingsmogelijkheden in de regio schieten door het wegblijven van de Pootgoedacademie tekort.

Een verbreding van de basis van de akkerbouw is wenselijk, mede omdat de suikerbietenteelt door het EU-beleid naar verwachting verder zal krimpen. Uitbreiding van de teelt van groenten in de vollegrond kan hiervoor zorgen; de natuurlijke omstandigheden in het gebied (grond, klimaat) voor de groententeelt zijn gunstig, maar dan is een versterking van de afzetstructuur nodig.

Schaalvergroting van akkerbouwbedrijven door grondverwerving (via koop, pacht of huur) of door grondruil is belangrijk voor een optimale bedrijfsvoering. Voor grondruil (met afwisselend gras en pootgoed of een ander gewas op het-

zelfde perceel) is samenwerking met de veehouderij nodig. Samenwerking met andere akkerbouwers biedt ook mogelijkheden voor kostenbesparing.

Voor verdere uitbreiding van de pluimveehouderij (vlees of eieren) biedt de Friese akkerbouw goede mogelijkheden: infrastructuur van toelevering, afzet en verwerking, ruimte voor mestafzet en benutting van eigen graan als voeder. Overigens kan pluimveehouderij ook verder toenemen op andere dan akkerbouwbedrijven.

Glastuinbouw

De oppervlakte glastuinbouw zal in Nederland tot 2020 nog licht toenemen. Toenemende internationale concurrentie en marktmacht van de supermarktketens leiden eerder tot intensivering van de productie dan tot uitbreiding van het areaal. In Fryslân kan, nadat het gebied bij Berlikum volledig is benut, de oppervlakte glastuinbouw nog wel toenemen, vooral bij Sexbierum. Uitgaande van de huidige circa 100 ha glastuinbouw in Fryslân kan het areaal meer dan verdubbelen tot 2020. De omstandigheden zijn goed wat betreft ruimte voor grootschalige bedrijven, klimaat (licht), beschikbaar water, beschikbaar personeel en de aanwezigheid van jonge goed opgeleide innovatieve ondernemers, lage ziektedruk en de logistieke verbindingen met de markt in Noord-Duitsland, Scandinavië en Oost-Europa. Ook de opstelling van de provincie Fryslân en de gemeenten is positief, met plannen tot verdere uitbreiding binnen Berlikum II.

De ontwikkeling van de glastuinbouw in Fryslân is echter wel afhankelijk van onder andere het inkoopgedrag van retailers, maar ook van verdeeldheid tussen glasgroenteproducenten rondom afzet. Ook de groei van de glastuinbouw in andere provincies is van belang, alhoewel de ontwikkeling van Agriport A7, behalve als bedreiging, ook via samenwerking omgezet kan worden in een kans (agrologistieke concentratie in Noord-Nederland). Gezien het voorgaande is de genoemde verdubbeling van het areaal nog niet zeker. De huidige kredietcrisis, waarvan de glastuinbouw momenteel aanzienlijke nadelen ondervindt, zal voorlopig de ontwikkeling van de tuinbouw parten spelen.

De glastuinbouw in Fryslân heeft het op zich dus wel in zich om uit te groeien tot een concentratiegebied in Noord-Nederland, maar niet duidelijk is nog in welk tempo dat zal plaatsvinden.

Biologische landbouw

Het aandeel van de biologische landbouw in Fryslân zal tot 2020 groeien van momenteel ongeveer 2 naar 3 tot hooguit 4%. Voor de ontwikkeling van de biologische landbouw is op veel bedrijven naast de ontwikkeling van de afzet de samenhang met verbreding en verdieping belangrijk. Bij het laatste gaat het er

om dat biologische bedrijven de afzet aan de consument, winkels en horeca zelf verzorgen. Die afzet groeit veelal niet sterk. Voor uitbreiding van de biologische akker- en tuinbouw kan de beschikbaarheid van personeel nog een knelpunt worden. Ook het aanbod van voldoende jonge potentiële opvolgers is een aandachtspunt voor de sector.

Beleidsaanbevelingen

Melkveehouderij

De rol van de provincie ten aanzien van de ontwikkeling van de (melk)veehouderij en de verbreding van de landbouw kan vrij divers zijn. Belangrijke punten, sterk onderbouwd door regionale sectordeskundigen zijn:

- ruimte blijven bieden voor bedrijfsontwikkeling in de vorm van schaalvergroting en verbreding. Flexibel beleid rond benodigde bedrijfsgebouwen is nodig;
- het bieden van stimulansen voor verbrede landbouw door (onder meer) ILG/POP-gelden. Verbredingsactiviteiten zullen in toenemende mate inkomensperspectief moeten bieden voor bedrijven die zich qua strategie minder richten op schaalvergroting c.q. kostprijnsbeheersing. Meer verbreding leidt tot meer contact tussen boer en burger en daarmee draagvlak voor de primaire agrarische sector;
- ondersteun het verkrijgen van inzicht in de mogelijkheden (en kansen) die voor agrariërs kunnen ontstaan door een andere invulling van het systeem van bedrijfstoelagen (zie *Houtskoolschets* van het ministerie van LNV, waarbij het leveren van maatschappelijke diensten een belangrijke rol vervuld);
- het stimuleren van samenwerking tussen bedrijven, vooral wanneer deze innoverende initiatieven nemen, bijvoorbeeld op het vlak van de energievoorziening;
- het verbeteren van de verkavelings situatie van de grondgebonden bedrijven. De schaalvergroting zal de komende 10 jaar tot een verdere verslechtering van de verkavelingspositie leiden en daarmee tot extra bedrijfskosten.

Akkerbouw

De rol van de provincie is onder te brengen in de volgende vier categorieën:

- stimulering van kennisontwikkeling, -overdracht en toepassing: aandachtspunten zijn ondernemerschap, bodemvruchtbaarheid, innovaties en alternatieven voor de 'Pootgoedacademie';
- ruimtelijke ordening;

- zowel mogelijkheden bieden voor (sterke) schaalvergroting als voor andere bedrijfsstrategieën;
- ondersteunen van onderzoek naar de toekomstmogelijkheden van de opengrondstuintbouw in de provincie Fryslân.
- infrastructurale maatregelen:
 - stimuleren van verbetering van waterbergend vermogen, waterafvoer en drainage;
 - verbetering van knelpunten in het lokale wegennet;
 - het zich blijvend inzetten voor verziltingswerende maatregelen;
 - aandacht voor verbetering verkavelingssituatie.
- landelijk beleid beïnvloeden:
 - het ondersteunen van pilots en andere initiatieven ten aanzien van belemmerende wetgeving;
 - het (mede) uitzetten van een Technology Assessment aangaande de aspecten van GMO-rassen.

Glastuinbouw

- In het ruimtelijke ordeningsbeleid ruimte blijven creëren voor grootschalige productiebedrijven en uitgroei van de oppervlakte (uitbreiding Berlikum 2 - Waddenglas).
- Blijven stimuleren van kennisontwikkeling- en benutting, en daarmee van goed opgeleide opvolgers en aanbod kwalitatief goed personeel.
- Stimuleren van gebruik duurzame energie en projecten op dit terrein.
- Stimuleren van een positieve houding van gemeenten.
- Positieve impulsen voor vestiging handel en retail.

Verbreiding

- Mede onderzoeken naar de perspectieven van het uitvoeren van maatschappelijke diensten door agrariërs, hiermee inspelend op de mogelijkheden die een veranderend toeslagenbeleid biedt voor agrarische bedrijven binnen meerdere regio's van de provincie.

Biologische landbouw

Vooral op basis van informatie uit de workshop biologische landbouw worden de volgende aanbevelingen gedaan:

- ondersteuning van innovatieprojecten;
- koppelen het provinciaal beleid gericht op een in alle opzichten duurzame woon- en leefomgeving ook specifiek aan de verdere ontwikkeling van de biologische landbouw;

- ondersteun cursusontwikkeling voor potentiële opvolgers in de biologische landbouw;
- lobbyen om GLB-gelden in toenemende mate in te zetten voor schone en duurzame landbouw;
- onderzoek laten doen naar de mogelijkheid van CO₂-neutrale landbouw en de positie van de biologische landbouw daarin;
- innovatiesteun voor een pilot om CO₂ te binden in plaats van te produceren.

Summary

Agriculture survey of the Province of Fryslân (Friesland) until 2020

Objective of the survey

This report surveys the future of the agricultural sector in the Province of Fryslân. The survey, focused on 2020, offers an insight into the developments during the past ten years and the strengths that exert an influence on the development of and prospects for the Frisian sector. This information is used to outline the possible development of the agricultural sector during the coming ten years. The survey is intended to serve as the basis for a new agriculture memorandum in which the Province indicates the approach it intends to adopt in supporting the agricultural sector during the coming years. In addition, the survey can also be of use to other policy fields and interested parties by virtue of its provision of an improved insight into the position of and developments in Frisian agriculture - an insight that is of importance to the interactive policy-forming process advocated by the Province of Fryslân.

The survey carries out a particularly detailed review of the two most important segments of the Frisian agricultural sector, the dairy farming and arable farming segments. The survey also devotes additional attention to the greenhouse horticulture and organic farming segments. The current situation reviewed in this survey was assessed using data sources, literature and information collected from workshops and interviews. The future scenario outlined by the researchers is based on their personal expertise, existing publications and information obtained from workshops organised in the Province and interviews.

The current Frisian agricultural sector

Number of holdings and use of land

The Province of Fryslân had almost 6,000 agricultural and horticultural holdings in 2008, of which about one-half are dairy farms. In addition to the almost 3,000 dairy farms, the Province also has more than 2,000 other pasture-based livestock farms. This, in brief, encompasses the types of livestock farms. The Province of Fryslân also has almost 400 arable farms, more than 100 horticultural and permanent crop holdings and more than 100 intensive livestock farms. Dur-

ing the past ten years (1998-2008) the number of agricultural holdings in the Province of Fryslân decreased by a little more than 20%, a percentage lower than those for the entire Netherlands and the North of the Netherlands.

In view of the major significance of pasture-based livestock farming, in particular of dairy farming, it is only logical that about 80% of the cultivated agricultural land is comprised of grassland. It should be noted that a further almost one-half of the almost 50,000ha of arable land is also allocated to feed crops. Consequently, more than 200,000ha - almost 90% - is in use by livestock farming.

Livestock farming

The majority of the Frisian livestock farming sector is focused on milk production. The Province of Fryslân's approximately 270,000 dairy cows account for about 18% of the national number of dairy cows. During the past ten years the number of Frisian dairy cattle actually increased slightly due to the purchase of milk quotas (10% expansion). The number of Frisian dairy cows remained unchanged, whilst the national number of dairy cows declined. During the past ten years the average size of Frisian dairy cow herds increased by 30 cows to 90 cows per farm, significantly larger than the Dutch average of 75 cows.

Beef cattle and veal calves are of less importance to the Province: although the number of beef cattle declined, the number of veal calves increased, in particular pink veal calves.

The size of both the laying-hen and broiler farms has increased in the Province of Fryslân during the past ten years. The Province has about 130 holdings with poultry that are, in relative terms, large in comparison with the country as a whole. It should be noted that a large part of the total number of poultry is kept by arable and dairy farms. The pig-farming segment, with 40 specialised holdings, is smaller than the poultry-farming segment.

The Province of Fryslân has about 20% of the country's sheep: the Province still has almost 2,000 holdings with sheep and a further more than 600 with goats. Although the size of the sheep-farming sector declined during the past ten years, the number of goats increased.

Arable farms

About half of the 25,000ha of the marketable arable crops is comprised of grain, in particular winter wheat. However, in economic terms the some 6,500ha allocated to the cultivation of seed potatoes yield the most important Frisian arable-farming crop. The cultivation of these seed potatoes, which account for a large part of Frisian arable farmers' income, is concentrated in the

North of the Province, in particular in the coastal strip. In terms of area the cultivation of sugar beet is, after grain, potatoes and seed potatoes, the Province's third largest crop. The average area of the (specialised) Frisian arable farms is, almost 50ha, is larger than the national average of 40ha but smaller than the almost 60-ha average in the Northern Netherlands. However, in economic terms (in terms of the *nge*, the Dutch size unit) the average Frisian arable farms is, in view of the emphasis on seed-potato cultivation, as large as the farms in the Northern Netherlands.

Horticulture

In contrast to the national trend, the area cultivated by the Province of Fryslân's greenhouse horticulture segment increased by more than 40% to about 100ha. The Province has more than 60 greenhouse horticulture holdings which, consequently, have an average area of about 1.5ha. However, during this same period the area cultivated by the open-field horticulture segment - vegetables and flower bulbs - fell by almost half to more than 1,100ha. Permanent crops - fruit and tree nurseries - are of relatively little significance in the Province of Fryslân.

The financial position of farms

On average, the Frisian farms' operating income was more than €50,000 per annum during the period from 2005 to 2007. On average, the annual income generated by the (specialised) arable farms and dairy farms, more than €100,000, was significantly higher. Conversely, the other grazing-animal and combined livestock farms had to be satisfied with a much lower income of an average of more than €10,000. However, it should be noted that the high results recorded by the dairy and arable farms in those years were primarily due to the high arable-product prices in 2006 and 2007 and the sharp increase in milk prices in 2007. The influence of these high prices continued to be felt in 2008. Forecasts indicate that the dairy farms' income will be significantly lower in 2009, due to the large decrease in milk prices. The arable farming segment had already been confronted with a decline in income in 2008, and prior to the 2009 harvest season it is not possible to forecast the situation in the current year.

Frisian farmers invested a great deal during the period from 2005 to 2007, on average more than €100,000 per farm per annum. The arable and dairy farms invested an even higher average amount. The Frisian farmers' equity amounts to almost 60% of the operating capital, lower than the national average. The dairy farms, in particular, have loaned large amounts.

Almost two-thirds of the agricultural land is owned by the farmers, more than the national average (60%). About half of the land not owned by the farmers is made available on the basis of long-term regular leases.

Purchases of land have resulted in a reduction of the parcels per farm, in particular in the dairy farming sector, and in the deterioration of the parcelisation structure. On average, Frisian land prices are below the national average but higher than in the Northern provinces.

Organic farming

About 2% of the farms in the Province of Fryslân are organic farms: the number increased by about 20% to 120 in the period from 2004 to 2008. Half of the organic farms are dairy farms and the majority of the remainder are other grazing-animal farms and arable farms. The milk production is much more extensive (in terms of the number of dairy cows per hectare) than on the traditional farms.

Diversification

More than one-quarter of the farms in the Province of Fryslân are engaged in diversification. Agri-environment management, in particular, is widespread and practised on more than 1200 farms. A range of other activities also promote the presence of the public on farms: sales of produce, recreation and tourism, care agriculture and vehicle parking. The majority of these operations are carried out by more than 100 farms. More than 100 farms are also engaged in the generation of energy. At more than 70% of all these farms diversification operations contribute less than 10% to the farm's turnover: only 5% of the farms generate more than 50% of their income from these operations. Or, in other words, only a small minority of the farms (5%) generate more than 50% of their turnover from diversification operations. The large majority of the farms (more than 70%) generate relatively little of their turnover (less than 10%) from diversification operations. The diversification operation's contribution to farm income is expected to still be relatively small at many farms.

Successors and labour

A larger number of Frisian entrepreneurs have a successor than the national average, namely one-third as compared to the national average of more than one-quarter. The long-term continuity of many dairy farms, in particular, looks promising since more than 60% of the farmers have a successor. The percentages of the arable farms and intensive livestock farms with a successor are much lower and are close to the national average of more than 25%.

The majority of the farms and horticultural holdings are family companies. Solely the horticultural segment employs fairly large numbers of workers. Dairy farms often have part-time employees who fulfil roles such as caretakers during holiday periods.

Driving forces for the future and the significance for the Frisian agricultural sector

The future of the agricultural and horticultural sectors is in part determined by a number of different factors that will exert an influence on their operations, what are referred to as 'driving forces'. This report classifies the forces into demand, supply, policy and surroundings factors.

The demand for Frisian products in the years up to 2020 is in part influenced by the growth of the world's population and the forecast increase in international prosperity and total purchasing power. The supply of Frisian products will be influenced by the availability of successors for older entrepreneurs at a relatively large number of farms, in particular dairy farms, and the limited decrease in the acreage of agricultural land. In addition to the land available for farming, factors such as policy relating to the environment, nature, landscape and water management are also of relevance to supply development. Technological innovations will offer the agricultural sector more scope for increased supply, increases in scale and cost savings.

A review of the policy factors indicates that the liberalisation of trade and agricultural policy are, on balance, expected to exert a great influence on the Frisian agricultural sector. The abolition of the milk quotas can result in a further increase in Frisian milk production that will offer additional opportunities to the Province's agricultural sector. However, it will be necessary to take account of larger price fluctuations and, consequently, risks than in the past.

A further amendment of the EU's sugar policy can result in a further reduction in the acreage the arable farms allocate to sugar beet cultivation. The growing global demand for food is a favourable development for the arable farms' major product, seed potatoes. The Frisian arable farms will not play a direct role as a supplier of crops for biofuels. However, this development is of indirect significance to the farms, since it exerts an influence on the demand for grain and the pricing of grain, etc.

The Province of Fryslân meets the needs for quiet, space and recreation. Moreover, the Province is relatively close - just a couple of hours away - to the Netherlands' urban concentrations in the Randstad conurbation. It is expected that there are sufficient prospects for further growth in the coming years. How-

ever, it is a moot point whether it will be possible to combine diversification - or specific forms of diversification - with the operation of efficient and profitable farms. Integrating diversification gives cause to the need for amendments to the farm operations and strategy by the entrepreneurs and their families. The development of the agricultural sector and of diversification is also dependent on policy relating to area development (infrastructure, accessibility) and spatial planning.

It would appear, in part in view of the current strength of agri-environment management and the approach to the water level, that the Frisian agricultural sector has opportunities to respond to the expected socialisation of farm supplements and European farm supplements by providing services such as green and blue services (for nature, the landscape, environment, water, animal welfare, etc.). Self-evidently, the manner in which these farm supplements are employed in the future will be of great importance: at present, the farm supplements constitute an essential element of farm income.

A relatively large number of farms are located in or on the periphery of specific areas that are governed or may be governed by restrictions, namely the Natura 2000 areas and other nature areas that are part of the national ecological network (NEN). In addition, two areas have been designated National Landscape areas. This can impede the development of the farms, although it also offers the farms opportunities for the development of services for society. The demand for more sustainable energy and the feasibility of the decentralised generation of energy also offers opportunities to Frisian farms.

The major surroundings factors influencing the prospects for the Frisian agricultural sector are: the favourable natural conditions (the soil and climate), the favourable socio-economic policy for the establishment and continuity of farms, the appropriate structure of farms and companies in agricultural chains, the knowledge infrastructure and the availability of knowledge. The natural conditions are, in particular, favourable to the cultivation of seed potatoes in the coastal strip and livestock farming in other areas. The Province of Fryslân's business location policy, utilising a number of policy funds that are available, offers scope to companies. The Frisian production and marketing chains for milk, dairy products and seed potatoes possess an international strength. The development of the poultry farming segment can also be promoted by making use of the Northern Netherlands' powerful chain structure. The surroundings factors would also appear to be favourable for the further development of the Frisian greenhouse horticulture sector. These factors include the greenhouse horticulture spatial planning policy, the logistical location relative to the Northern-European markets, the climate, energy and societal support for the operations.

Attention needs to be given to the improvement of the future supply of knowledge to the agricultural sector by means of further collaboration between and the harmonisation of the activities of the education and research institutions, the provision of information, and the organisations and companies active in the agricultural sector. In addition to the availability of knowledge it will, in particular, be necessary to ensure that the available knowledge is put to good use in further enhancing entrepreneurship.

Forecast developments until 2020

Dairy farming (inclusive of diversification)

There is reason for confidence in the future competitive strength of the Province's milk and dairy sector. Frisian milk production will increase more than in other areas of the Netherlands, in part in view of the good farm structures, professionalism, well-trained potential successors and favourable economic climate. Increases in scale - forecasts indicate that the average number of dairy cows will increase from 90 to between 130 and 150 in 2020 - is a dominant development in the sector. These increases in scale will continue to achieve the cost reductions required to promote the continuity of the farms. The implementation of increases in scale will be simplified by the use of milking robots, automatic feed systems and other labour-saving technology. The abolition of milk quotas will also promote increases in scale.

However, some factors will retard these increases in scale, such as the ammonia regulations, although this will be applicable to only a limited number of regions. Nevertheless, the extension of derogation for grassland will be of importance to the development of the Province's dairy farming sector. Farms in the NEN and Natura 2000 regions may also have fewer opportunities for increases in scale.

However, increases in scale can make farms more vulnerable, for example when the expansion is achieved using large amounts of borrowed capital. The Province and municipalities can facilitate increases in scale by continuing to allow sufficiently spacious building plots and by collaborating in improvements to the parcelisation situation.

The increases in scale will not result in major changes in the nature of many farms. The large majority of the dairy farms will continue to be family companies in 2020, farms at which the family's labour and equity will continue to be of essential importance to the continuity of the business. These farms will produce an average of more than 1m. kg of milk per annum. However, the number of very large multi-owned farms will increase greatly in comparison to 2008, although

they still will not account for a very large percentage of the farms in 2020. The forecasts indicate that these farms will, on average, grow to a production of more than 2.5m. kg of milk per annum.

The importance of increases in scale to the future development of income is widely appreciated in the Province: for many farms increases in scale are the most important means of reducing the cost price of milk.

Collaboration between farms in the livestock farming sector and with, for example, the arable farming sector, can yield benefits such as cost savings. Collaboration in the form of exchanges of land (for the cultivation of seed potatoes and feed crops), machines, labour and the disposal of manure has been practiced for some time, but can increase further in the future. Collaboration is also appropriate to the start-up of production, delivery of biogas and agri-environmental management. The Province can play a role in promoting collaboration. Improvements in knowledge transfer can enhance entrepreneurship and, consequently, the implementation of new initiatives and innovations.

There are certainly opportunities for diversification on dairy farms. Many dairy farms integrate environmental management in their operations, including the larger farms. In addition to agri-environmental management diversification relates, in particular, to agri-tourism, care farms, vehicle parking and the further development of sustainable energy. This is also an area in which the Province can provide incentives, for example by making use of Rural Area Investment Budget and Rural Development Programme projects. The Province can play a promotional role via these and other new forms of services for society. In addition, the Province can review how it can tie in with the ideas for the remuneration for the provision of services to society via farm supplements listed in the Minister of Agriculture, Nature and Food Quality's initial draft.

The expansion of milk production will in part result in a further decline in the number of sheep at Frisian dairy farms. However, there are some opportunities for the growth of specialised sheep farms in nature areas and on dikes.

Arable farms

Seed-potato cultivation is of fundamental importance to the Frisian arable farming sector. It is expected that the cultivation of seed potatoes will remain at the current level, since the Province has a sufficiently strong position in the global market. However, there are concerns about the structure and fertility of the soil: investments will be required to improve both these, as well as in water management. Increased attention will also need to be devoted to the problems of diseases and pests in seed-potato cultivation. Alongside the professionalism of the growers, more attention will also need to be given to entrepreneurship.

Within this context inadequate regional training opportunities are available due to the continued absence of the *Pootgoedacademie* ('Seed-potato Academy').

A broadening of the foundations of the arable farming sector is required, in part due to the forecast further contraction of sugar-beet cultivation resulting from EU policy. This could be achieved by expanding the outdoor cultivation of vegetables: the region's natural conditions (soil, climate) are favourable for the cultivation of vegetables. However, an enhancement of the market structure will then be required.

Increases in the scale of arable farms by the acquisition of land (by means of purchases or long-term or short-term leases) or exchanges of land are of importance to the optimum operation of the farms. Exchanges of land (with alternating grass, seed potatoes or other crops on the same field) will need collaboration with the livestock farming sector. Collaboration with other arable farmers also offers opportunities for cost savings.

The Frisian arable farming sector offers excellent opportunities for the further expansion of the poultry farming sector (broilers or eggs), namely in the areas of the infrastructure for supplies, sales and processing, scope for the disposal of manure and the utilisation of grain produced by the farm as feed. In addition, poultry farming operations can also be increased at farms other than arable farms.

Greenhouse horticulture

The total acreage of the Dutch greenhouse horticulture sector will increase slightly in the years leading to 2020. The increasing international competition and market power of the supermarket chains will result more in an intensification of the production than an expansion of the acreage. However, in the Province of Fryslân the greenhouse horticulture acreage can increase, initially in the Berlikum region and, once the entire allocated area has been used, in the Sexbierum region in particular. The current approximately 100ha of greenhouse horticulture in the Province of Fryslân could more than double by 2020. The conditions are good in terms of the space for large-scale holdings, the climate (light), the availability of water, the availability of personnel, the low disease pressure and the logistics connections with the markets in Northern Germany, Scandinavia and Eastern Europe. The attitude of the Province of Fryslân and the municipalities is also favourable, since both have plans for further expansion within the scope of Berlikum II.

However, the development of the Frisian greenhouse horticulture sector is dependent on factors including the retailers' purchasing conduct and also including the sales distribution of the current greenhouse vegetable growers. The

growth of the greenhouse horticulture sector in other provinces is also of importance: although the development of Agriport A7 is a threat, this can be transformed into an opportunity by means of collaboration to achieve an agri-logistics concentration in the Northern Netherlands. In view of the above the forecast doubling of the acreage is not yet certain. The current credit crisis, which is causing considerable problems for the greenhouse horticulture sector, will retard the development of the sector in the near future.

Consequently, although the Province of Fryslân's greenhouse horticulture sector certainly possesses potential for growth into a concentration region in the Northern Netherlands the pace of this development is not yet clear.

Organic farming

The share of the Province of Fryslân's organic farming segment in the total farming sector will increase in size from the current some 2% to 3 or at most 4% by 2020. The development of organic farming on most farms depends on the development of the market and on the relationship between the diversification and deepening of the operations. The last of these refers to the ability of organic farms to assume the responsibility for the sales to consumers, stores and the catering sector. In general, sales do not increase rapidly. The availability of personnel can impede the expansion of organic farming and horticulture. The sector will also need to devote attention to the presence of sufficient young successors.

Policy recommendations

Dairy farming

The Province can play a variety of roles in the development of the dairy farming/livestock farming sectors and diversification of the agricultural sector. The major issues, strongly substantiated by regional sector experts, are:

- continue to offer scope for business development in the form of increases in scale and diversification. A flexible policy relating to the necessary business premises is required;
- offer incentives for diversified agricultural operations in forms such as the availability of Rural Area Investment Budget and Rural Development Programme funds. The diversification operations will increasingly need to offer prospects for farm income at farms with a strategy that is focused less on increases in scale or cost control. Increased diversification increases contacts between farmers and the public and, in so doing, increases support for the primary agricultural sector;

- support the acquisition of insights into the feasibilities and opportunities that can be provided to farmers by adopting a different design for the farm supplement system (see the Minister of Agriculture, Nature and Food Quality's initial draft, in which the provision of services to society plays an important role);
- provide incentives for collaboration between farms, especially when these take innovative initiatives in areas such as the supply of energy;
- improve the parcelisation situation on pasture-based farms. The increases on scale will result in a further deterioration of the parcelisation situation in the coming ten years and, consequently, will increase operating costs.

Arable farms

The Province's role can be classified into the following four categories:

- the promotion of knowledge development, transfer and application: the areas requiring attention are entrepreneurship, soil fertility, innovations, and alternatives for the *Pootgoedacademie*;
- spatial planning:
 - offer opportunities for (major) increases in scale and other business strategies;
 - *support studies of future opportunities for outdoor horticulture in the Province of Fryslân.*
- infrastructure measures:
 - promote the improvement of the Province's water-storage capacity, water discharge and drainage;
 - improve bottlenecks in the local road network;
 - continued promotion of measures to counter salinisation;
 - attention for the improvement of the parcelisation situation.
- exerting an influence on national policy:
 - support pilot trials and other initiatives relating to impeding legislation;
 - the deployment or joint deployment of a Technology Assessment procedure for the assessment of GMO varieties.

Greenhouse horticulture

- Continue to create scope in the spatial planning policy for large-scale production holdings and the expansion of the available land (expansion of Berlikum 2 - Waddenglas).
- Continue to promote knowledge development and utilisation and, in so doing, the availability of well-trained successors and high-quality staff.
- Promote the use of sustainable energy and projects in this field.

- Promote the adoption of a favourable attitude on the part of the municipalities.
- Impart impetuses to the establishment of trade and retail.

Diversification

- Participate in studies into the prospects for the provision of services for society by farmers that can make use of the opportunities an amended farm supplement system offers farms in a number of regions in the Province.

Organic farming

The following recommendations are based largely on the information obtained during the organic farming workshop:

- support innovative projects;
- link the Provincial policy focused on the general development of a living and working environment to the further development of the organic farming sector in particular;
- support the development of courses for potential successors in the organic farming sector;
- lobby for the increasing allocation of CAP funds to clean and sustainable farming;
- arrange for studies of the feasibility of CO₂-neutral farming and the position of organic farming in CO₂-neutral farming;
- provide support for an innovative pilot trial for the capture rather than production of CO₂.

1 Inleiding

1.1 Aanleiding

In oktober 1998 is het rapport *Landbouwverkenning provincie Fryslân, trends en ontwikkelingen tot 2010* verschenen. In februari 2003 is dit rapport geactualiseerd. Er is behoefte aan een nieuwe verkenning naar de toekomst van de Friese landbouw, een sector die voor de economie van de provincie van groot belang is. De informatiebehoefte richt zich op:

- hoe de landbouw zich afgelopen 10 jaar ontwikkeld heeft;
- de ontwikkeling van krachten die van invloed zijn op de agrarische sector;
- de invloed van deze ontwikkelingen op de perspectieven van de sector in Fryslân;
- aandachtspunten en aanbevelingen voor provinciaal beleid van belang voor de ontwikkeling van de agrarische sector.

1.2 Doelstelling

De provincie Fryslân wil haar inzicht in de huidige positie van de agrarische sector versterken, een gefundeerd beeld krijgen van lopende ontwikkelingen rond de landbouwsector. Wat is de invloed van (inter)nationaal beleid en van relevante omgevingsfactoren, zoals marktontwikkelingen en ruimtelijk beleid. De provincie wil inzicht krijgen in de drijvende krachten die de komende 10 jaar van invloed zullen zijn op de ontwikkeling van de Friese landbouw. Hiermee wordt een beeld verkregen hoe de Friese landbouw er in 2020 uit zal gaan zien. Het onderzoek levert aanbevelingen op voor het toekomstig beleid van de provincie voor het ondersteunen en stimuleren van gewenste ontwikkelingen.

1.3 Effect

Door een nieuwe landbouwverkenning kan de provincie via haar eigen beleids-terreinen en bevoegdheden actief inspelen op de veranderende omstandigheden rond de agrarische sector. De verkenning kan bouwstenen en aanbevelingen leveren voor agrarisch beleid, maar ook voor ander beleid, zoals omgevings-

beleid of plattelandsbeleid dat van invloed is op de ontwikkeling van de agrarische sector.

Ook kan een nieuwe landbouwverkenning andere relevante partijen helpen hun inzichten in de positie van de Friese landbouw en in de effecten van allerlei relevante ontwikkelingen vergroten. De provincie staat bij de invulling van haar beleid namelijk een interactief proces voor met een proactieve houding, waarbij feedback van stakeholders van groot belang is.

1.4 Afbakening

In de analyse van de huidige situatie worden de belangrijkste primaire agrarische sectoren, zoals melkveehouderij en akkerbouw, uitgebreid behandeld. De huidige situatie in de kleinere sectoren wordt minder in detail behandeld. De analyse van de sectoren richt zich vooral op de structuur van de bedrijven. Daarbij wordt gekeken naar de ontwikkeling tussen 1998-2008 voor de belangrijkste bedrijfskenmerken en wordt tevens een vergelijking gemaakt met de landelijke ontwikkeling en die in Noord-Nederland. Bij het in beeld brengen van de huidige positie wordt ingezoomd op Fryslân als provincie en wordt niet ingezoomd op de deelregio's.

In dit onderzoek wordt geen aandacht besteed aan het beeld van en de ontwikkelingen in de toeleverende en verwerkende industrie.

De ontwikkeling van de Friese landbouw naar 2020 richt zich vooral op de belangrijkste twee sectoren, de melkveehouderij en de akkerbouw. Ook wordt aandacht besteed aan de belangrijkste ontwikkelingen in de glastuinbouw naar 2020 en wordt specifiek aandacht besteed aan de biologische landbouw. Een verkenning van de kleinere sectoren valt buiten de opdracht. Indien het aan de orde komt, zal relevante informatie worden opgenomen in het rapport. Ook wordt in de verkenning niet ingegaan op de te verwachten ontwikkeling per (landbouw)regio, maar wordt vooral een provinciaal beeld geschetst.

In het onderzoek worden geen toekomstscenario's doorgerekend. Op basis van uitkomsten van nationale verkenningen, literatuur, kennis en regionale visies (via interviews en workshops) wordt een beeld gegeven van de te verwachten ontwikkelingen richting 2020.

1.5 Aanpak en leeswijzer

De aanpak van het onderzoek omvat de volgende fasen:

1. met behulp van de Landbouwtelling en andere relevante bronnen zal een beeld worden gegeven van de huidige sterkten en zwakten van de Friese landbouw (hoofdstuk 2);
2. inzicht verkrijgen in de belangrijkste drijvende krachten die de ontwikkeling van de melkveehouderij en akkerbouw voor een groot deel zullen bepalen (hoofdstuk 3);
3. mede met behulp van literatuur, en workshops en interviews in de regio is de te verwachten ontwikkeling in de melkveehouderij (hoofdstuk 4), akkerbouw (hoofdstuk 5) en glastuinbouw (hoofdstuk 6) in beeld gebracht;
4. in hoofdstuk 7 wordt ingegaan op de huidige situatie en de te verwachten ontwikkelingen in de biologische landbouw. De informatie is vooral verkregen uit literatuur en een workshop;
5. het onderzoek sluit af met conclusies en beleidsaanbevelingen naar de provincie Fryslân (hoofdstuk 5). De conclusies zijn daarbij gebaseerd op de geïnterviewde sterkten, zwakten, kansen en bedreigingen voor de drie nader bekeken primaire sectoren, de biologische landbouw en de verbrede landbouw.

2 Huidige situatie in de Friese Landbouw

2.1 Inleiding

In dit hoofdstuk wordt een beeld geschetst van de actuele situatie van de primaire landbouw in Fryslân. Er wordt een beeld gegeven van de bedrijfsstructuur, de eigendomspositie, de opvolgingssituatie, de werkgelegenheid en de inkomens (kwalitatief). Voor de grondgebonden sectoren melkveehouderij en akkerbouw komt ook de verkavelingsituatie aan de orde.

De actuele situatie wordt tevens geplaatst in het perspectief van de ontwikkelingen in de periode 1998-2008, zodat een beeld wordt verkregen van de opgetreden trends. De trends in de provincie worden vergeleken met die in Noord-Nederland (Groningen, Fryslân en Drenthe) en in Nederland. Hiervoor worden vooral de meest actuele gegevens van de Landbouwtellingen van het CBS (grotendeels 2008) en het Bedrijven-Informatienet van het LEI (Informatienet) benut. Hierbij moet overigens bedacht worden dat het Informatienet op een steekproef gebaseerd is (zie Poppe, 2004), en voornamelijk voor de Friese melkveehouderijtak en akkerbouw voldoende representatieve informatie bevat. Onder Noord-Nederland vallen de provincies Groningen, Fryslân en Drenthe.

Naast het geven van inzicht in de bedrijfsstructuur zal ook worden gekeken naar additionele kenmerken. Er zal worden gekwantificeerd in welke mate de landbouwbedrijven aan diverse vormen van verbreding doen. Daarbij besteedt dit hoofdstuk ook aandacht aan biologische landbouw, de verkavelingsituatie, de opvolgingssituatie, arbeid en in het kort ruimtelijke claims.

2.2 Structuur Friese landbouw

In de provincie Fryslân is 237.000 ha cultuurgrond in agrarisch gebruik¹ (tabel 2.1). De grond is in 2008 in gebruik bij ruim 5.850 bedrijven.² Van de cultuurgrond bestaat bijna 80% uit grasland en bijna 20% uit bouwland. Ongeveer een half procent van de grond wordt gebruikt voor tuinbouwproductie.

¹ Bron: CBS Landbouwtelling 2003; bewerking LEI.

² Slechts een klein deel heeft geen grond in eigendom. In totaal zijn er bijna 6.000 bedrijven.

Ten opzichte van 1998 is het aantal hectare akkerbouwgewassen in Fryslân met 40% toegenomen door de stijging van het areaal snijmaïs (figuur 2.1). De oppervlakte glastuinbouw in Fryslân is mede door stimulering van overheidsbeleid met bijna 50% gegroeid, terwijl deze op landelijk niveau, mede door herstructurering in bestaande glastuinbouwgebieden, licht kromp. Het gebruik van grond voor opengrondstuinbouw verminderde op landelijk niveau met bijna 20%, in Fryslân zelfs met bijna 40%. Ook het aantal bedrijven met cultuurgrond daalde sterk. In Nederland en Fryslân was deze daling respectievelijk 30% en 20%.

Fryslân telt bijna 6.000 land- en tuinbouwbedrijven (tabel 2.2 en bijlage 1). Dit is 8% van het aantal bedrijven in Nederland en ruim 44% van Noord-Nederland. Het merendeel van de agrarische bedrijven in de provincie zijn graasdierbedrijven. Hieronder bevinden zich ongeveer 3.000 gespecialiseerde melkveebedrijven; ongeveer een zesde deel van alle Nederlandse gespecialiseerde melkveebedrijven. Daarnaast telt Fryslân een relatief grote groep van 400 akkerbouwbedrijven.

Tabel 2.1 **Oppervlakte cultuurgrond naar grondgebruik (x 1.000 ha) in Nederland, Noord-Nederland en Fryslân, 2008**

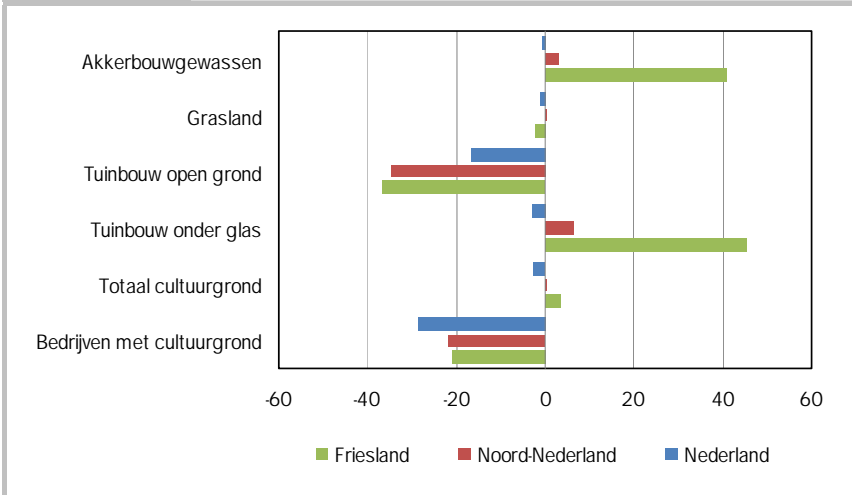
	Aantal			Aandeel ten opzichte van Nederland	
	Nederland	Noord-Nederland	Fryslân	Noord-Nederland	Fryslân
Akkerbouwgewassen	803	228	47	28%	6%
Grasland a)	1.018	323	189	32%	19%
Tuinbouw open grond	88	4	1	4%	1%
Tuinbouw onder glas	10	0,4	0,1	4%	1%
Totaal cultuurgrond	1.919	556	237	29%	12%
	<i>73.572</i>	<i>13.195</i>	<i>5.865</i>	<i>18%</i>	<i>8%</i>

a) Inclusief tijdelijk grasland.

Bron: CBS Landbouw telling; bewerking LEI.

In het afgelopen decennium is het aantal graasdierbedrijven met een vijfde deel afgenomen (figuur 2.2). In de akkerbouw was de terugloop iets groter. De procentueel sterkste daling deed zich voor in de relatief kleine groep combinatiebedrijven met gewassen. De daling van het totale aantal bedrijven was in de periode 1998-2008 in Fryslân met ruim 20% minder groot dan binnen Nederland.

Figuur 2.1 Mutatie in oppervlakte cultuurgrond (in ha, naar grondgebruik) en aantal bedrijven met cultuurgrond, 2008 in % van 1998)

In Fryslân komen vooral grondgebonden bedrijven voor (tabel 2.2). Evenals voor Noord-Nederland in zijn totaliteit, heeft in de provincie Fryslân ongeveer een derde van de bedrijven 50 ha of meer aan cultuurgrond. Ten opzichte van Nederland, zijn er in Fryslân relatief veel bedrijven met veel cultuurgrond in gebruik.

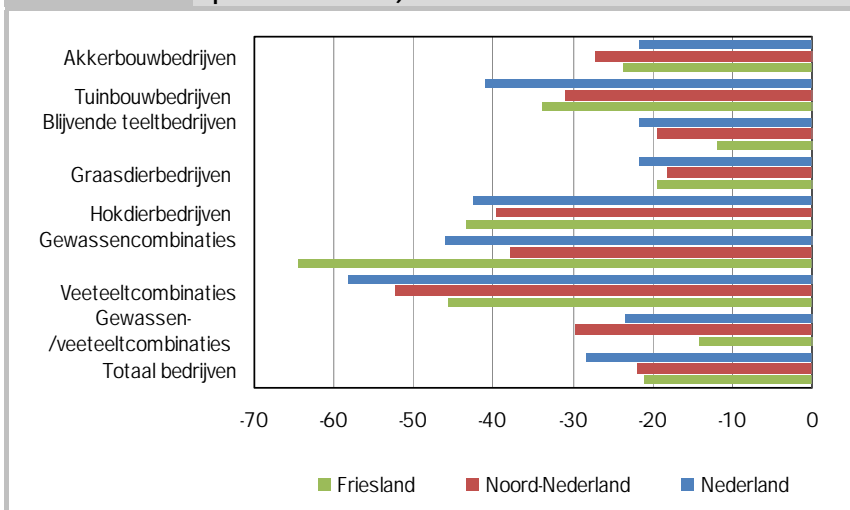
In de afgelopen 10 jaar is het aantal bedrijven met meer dan 100 ha in Fryslân met bijna 200% gestegen. Landelijk was het over dezelfde periode een verdubbeling. Het aantal bedrijven met 50 tot 100 ha steeg in dezelfde periode met ongeveer 30%. De afvallers waren vooral bedrijven met een kleinere bedrijfsoppervlakte. Hieronder ook relatief veel grondgebonden bedrijven met 20 tot 50 ha grond.

Tabel 2.2 Aantal bedrijven naar bedrijfstype (NEG) in Nederland, Noord-Nederland en Fryslân, 2008

	Aantal			Aandeel ten opzichte van Nederland	
	Nederland	Noord-Nederland	Fryslân	Noord-Nederland	Fryslân
Akkerbouwbedrijven	11.175	2.443	394	22%	4%
Tuinbouwbedrijven	8.554	316	84	4%	1%
Blijvende teeltbedrijven	4.325	148	37	3%	1%
Graasdierbedrijven	38.882	9.377	5.128	24%	13%
waarvan gespecialiseerde melkveebedrijven	18.588	4.967	2.948		
Hokdierbedrijven	5.544	352	115	6%	2%
Gewassencombinaties	1.315	112	21	9%	2%
Veeteeltcombinaties	1.650	77	25	5%	2%
Gewassen-/veeteeltcombinaties	3.715	518	108	14%	3%
<i>Totaal bedrijven</i>	<i>75.160</i>	<i>13.343</i>	<i>5.912</i>	<i>18%</i>	<i>8%</i>

Bron: CBS Landbouwtelling; bewerking LEI.

Figuur 2.2 Aantal bedrijven naar NEG-type, 2008 (mutatie (%) ten opzichte van 1998)

Bron: CBS Landbouwtelling; bewerking LEI.

2.3 Structuur van de rundveehouderij

Rundveehouderij

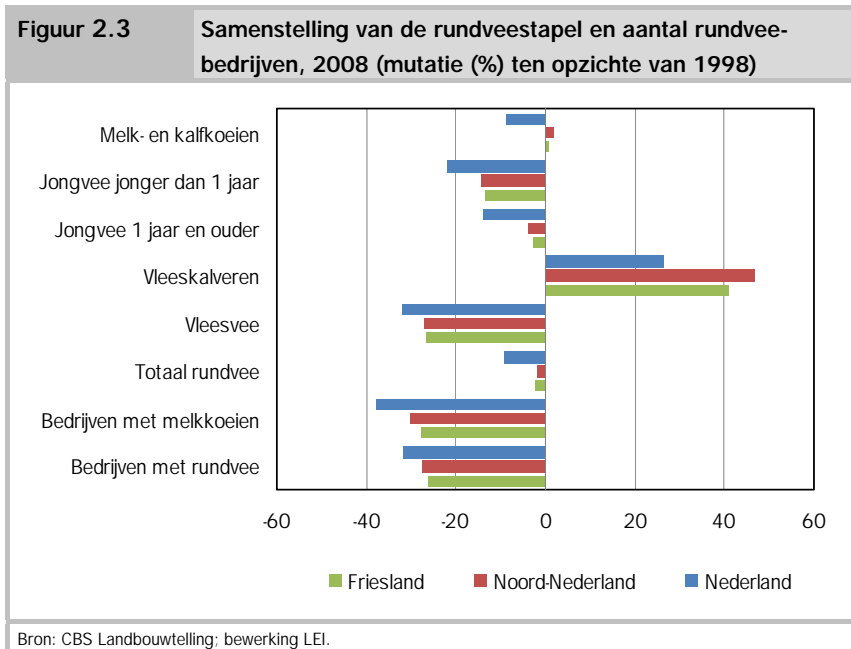
Van het aantal melk- en kalfkoeien in Nederland bevindt 18% zich in de provincie Fryslân (tabel 2.3). In samenhang daarmee hebben de Friese rundveehouders ook veel jongvee. Nationaal gezien bevinden zich relatief weinig vleeskalveren en vleesvee binnen de provinciegrenzen. Ruim de helft van het aantal bedrijven met rundvee en met bedrijven met melkkoeien in Noord-Nederland bevindt zich in Fryslân.

	Aantal			Aandeel ten opzichte van Nederland	
	Nederland	Noord-Nederland	Fryslân	Noord-Nederland	Fryslân
Melk- en kalfkoeien	1.466	449	269	31%	18%
Jongvee 1 jaar en ouder	566	171	100	30%	18%
Jongvee jonger dan 1 jaar	589	173	100	29%	17%
Vleeskalveren	899	88	40	10%	4%
Vleesvee	370	56	22	15%	6%
<i>Totaal rundvee</i>	<i>3.890</i>	<i>936</i>	<i>531</i>	<i>24%</i>	<i>14%</i>
<i>Bedrijven met rundvee</i>	<i>34.198</i>	<i>7.299</i>	<i>3.924</i>	<i>21%</i>	<i>11%</i>
<i>Bedrijven met melkkoeien</i>	<i>20.746</i>	<i>5.331</i>	<i>3.104</i>	<i>26%</i>	<i>15%</i>

a) Stieren >= 1 jaar, ander jongvee, mesterij- en vlees-, weide- en zoogkoeien.
Bron: CBS Landbouwtelling; bewerking LEI.

Binnen de rundveestapel in Fryslân is het aantal melk- en kalfkoeien de afgelopen 10 jaar nog iets toegenomen (figuur 2.3). Dit in tegenstelling tot de landelijke terugloop. De stijging van het aantal vleeskalveren (+40%) is vooral een gevolg van de opkomst van rosé kalfsvlees. Een andere oorzaak is dat het houden van vleesstieren minder interessant is geworden als gevolg van veranderin-

gen in het premiestelsel van de EU. Meerdere agrariërs zijn overgestapt op vleeskalveren. De vleesveestapel is binnen de rundveehouderij met ruim 20% teruggelopen.¹

Melkveehouderij

De bijna 3.000 gespecialiseerde melkveebedrijven in Fryslân beschikken over ongeveer 265.000 stuks melkvee (tabel 2.4). Dit is 20% van het Nederlandse totaal. Gemiddeld komt dit neer op 90 melkkoeien per bedrijf, bijna 30 koeien meer dan in 1998 (figuur 2.4) en een niveau dat flink boven het nationale gemiddelde (75) ligt.

Van de melkveebedrijven heeft bijna 60% een bedrijfsomvang tussen de 70 en 150 nge. Gemiddeld hebben deze bedrijven 50 ha cultuurgrond. Bijna een kwart van de melkveebedrijven kan als groot gekenmerkt worden (meer dan 150 nge). Gemiddeld gebruiken deze bedrijven 95 ha cultuurgrond. De resterende 15% van de melkveebedrijven is kleiner dan 70 nge en beschikt in door-

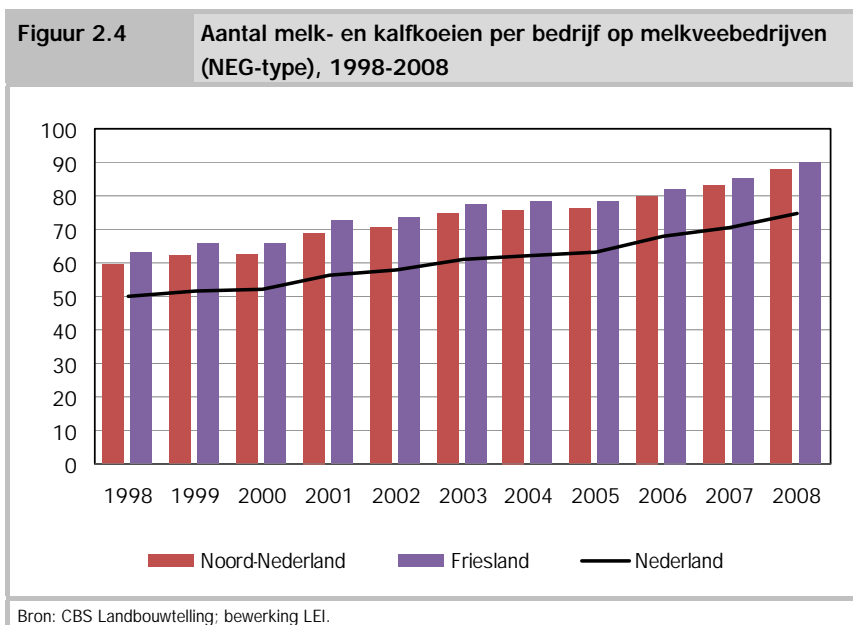
¹ Het wegvallen van de exportslachterij zal mede van invloed zijn geweest op het de omvang van de vleesveestapel. De Friese veehouderij en -veehandel is voor de afzet van vee nu aangewezen op Zuid-Nederland.

snee over 28 ha cultuurgrond. Ten opzichte van het landelijke beeld kenmerkt heeft de Friese melkveehouderij relatief veel grote bedrijven.

Tabel 2.4 Samenstelling van de melkveestapel (x 1.000) op melkveebedrijven (NEG-type) in Nederland, Noord-Nederland en Fryslân, 2008

	Aantal			Aandeel ten opzichte van Nederland	
	Nederland	Noord-Nederland	Fryslân	Noord-Nederland	Fryslân
Melk- en kalfkoeien	1.385	437	265	32%	19%
Jongvee 1 jaar en ouder	483	154	92	32%	19%
Jongvee jonger dan 1 jaar	484	151	89	31%	18%
<i>Totaal melkvee</i>	<i>2.352</i>	<i>742</i>	<i>446</i>	<i>32%</i>	<i>19%</i>
<i>Melkveebedrijven</i>	<i>18.588</i>	<i>4.967</i>	<i>2.948</i>	<i>27%</i>	<i>16%</i>

Bron: CBS Landbouwtelling; bewerking LEI.

De Friese melkveebedrijven zijn gemiddeld iets intensiever qua bedrijfsvoering dan landelijk. De gemiddelde bezetting per hectare is 1,27 melkkoeien

(1,16 landelijk¹). Landelijk is de teruggang van de gemiddelde melkveebezetting per hectare in de periode 1998-2008 sterker dan in Fryslân. Mede door de terugloop in de reconstructiegebieden in het zuiden en oosten. Met name het aantal bedrijven met een hoge bezetting per hectare (meer dan 1,5) liep landelijk terug. Het aantal bedrijven met meer dan 2 melkkoeien per hectare is echter in Fryslân laag.

	Aantal			Aandeel ten opzichte van Nederland	
	Nederland	Noord-Nederland	Fryslân	Noord-Nederland	Fryslân
0 tot 1	1.744	475	264	27%	15%
1 tot 1,5	5.717	1.809	1.044	32%	18%
1,5 tot 2	8.763	2.571	1.566	29%	18%
2 tot 2,5	2.817	376	192	13%	7%
Meer dan 2,5	1.688	97	38	6%	2%
<i>Totaal</i>	<i>20.729</i>	<i>5.328</i>	<i>3.104</i>	<i>26%</i>	<i>15%</i>
<i>Gemiddeld aantal melkkoeien/ha</i>	<i>1,16</i>	<i>1,19</i>	<i>1,27</i>	-	-

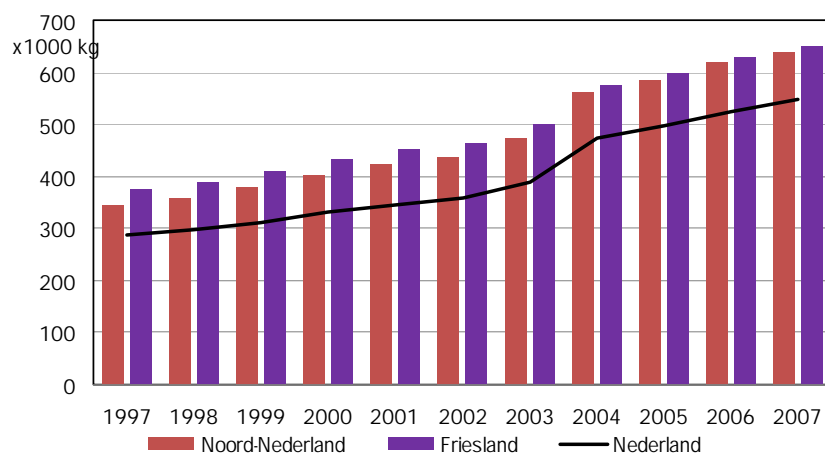
a) Inclusief tijdelijk grasland. Bron: CBS Landbouw telling; bewerking LEI.

Ondanks de sterke daling van het aantal bedrijven met melkkoeien nam de melkveestapel in Fryslân licht toe als gevolg van een sterke groei van productierechten binnen de provincie. Het totale melkquotum in Fryslân is in de periode 1997-2007 met ongeveer 10% toegenomen bij een licht toegenomen quotum voor geheel Nederland. De groei is vooral het gevolg van de aankoop van quota in andere provincies door de veehouders in Fryslân en daarnaast van de vestiging van melkveehouders uit andere gebieden van Nederland. Het melkquotum per bedrijf in Fryslân is hoog (figuur 2.5).²

¹ Dit is exclusief jongvee en overig vee.

² In de periode 1999-2003 heeft procentueel gezien de sterkste groei van melkquotum plaatsgevonden in noordelijk Fryslân. Op de Eilanden was juist sprake van een sterke daling (DLG, 2005).

Figuur 2.5 **Ontwikkeling melkquotum per bedrijf, 1997-2007**

Bron: Productschap Zuivel.

2.4 Structuur akkerbouw

De Friese akkerbouw is sterk geconcentreerd op de kleigrond langs de kuststrook van de Waddenzee (figuur 2.6). In de betreffende gemeenten Het Bildt, Dongeradeel, Franekeradeel, Ferwerderadiel, Kollumerland c.a., Wûnseradiel, Menaldumadeel, Leeuwarderadeel en Harlingen ligt 87% van het Friese akkerland. In deze gemeenten komt naast akkerbouw ook grasland en voedergewassen voor. Van de totale oppervlakte cultuurgrond wordt in deze gemeenten gemiddeld ongeveer een derde deel in beslag genomen door akkerbouw. In Het Bildt is dit zelfs tweederde deel.

Daarnaast komt nog een noemenswaardige oppervlakte akkerland voor op de zandgronden van Oost- en Weststellingwerf.¹ Dit betreft 9% van de oppervlakte akkerbouw in Fryslân. In beide gemeenten is het areaal akkerbouw echter minder dan 10% van het totale areaal cultuurgrond. In de rest van Fryslân komt vrijwel geen teelt van akkerbouwgewassen voor.

In 2008 bevond 6% van de Nederlandse oppervlakte aan akkerbouwgewassen zich in Fryslân. Van deze 47.000 ha is bijna de helft snijmaïs. Op de overige

¹ In de periode 1990-2003 is in de Zuidelijke Wouden de pootaardappelteelt van 1.000 ha naar 400 ha afgenomen (DLG, 2005).

25.000 ha met marktbaar akkerbouwgewassen neemt de aardappel in het bouwplan een belangrijke positie in. Dit is niet anders dan in de meeste andere Nederlandse akkerbouwgebieden. Bijna eenderde deel van de oppervlakte akkerbouw bestaat in Fryslân uit aardappelen, en in het bijzonder de pootaardappel. Op bijna de helft van het bouwland worden granen geteeld. Daarnaast is de teelt van suikerbieten belangrijk.

De pootaardappel draagt bij aan de helft van het totaal aantal nge (bruto-saldi of toegevoegde waarde) en is daarmee erg belangrijk voor het inkomen van de Friese akkerbouwers (tabel 2.6). De granen omvatten bijna de helft van de oppervlakte, maar dragen nog geen kwart bij aan de toegevoegde waarde in de Friese akkerbouw.

Tabel 2.6 Kenmerken akkerbouw naar gewassoort in Fryslân			
Gewas	Aantal hectaren	% van oppervlakte akkerbouw Fryslân	% van NGE in akkerbouw
Pootaardappelen	6.531	26	50
Consumptie aardappelen	1.321	5	7
Granen	11.654	47	22
Suikerbieten	2.614	10	11
Overige	2.877	12	10
Totaal	24.997	100	100

Bron: CBS-Landbouwteiling, bewerking LEI.

Het areaal akkerbouwgewassen (inclusief groenvoedergewassen) nam in de periode 1998-2008 met ongeveer een derde toe, vooral door de sterke toename van snijmais. Het areaal aan granen en aan groenvoedergewassen namen meer toe dan landelijk. De daling van de oppervlakte knol- en wortelgewassen was in Fryslân beperkt.

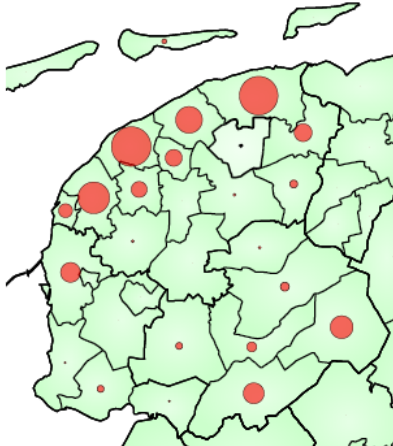
Van de veel minder geteelde gewassen (zie bijlage 1, tabel B1.2) is het aantal hectare handelsgewassen het sterkst toegenomen. Waar op landelijk niveau het aantal bedrijven met akkerbouwgewassen (inclusief voedergewassen) daalt, is een lichte stijging hiervan waar te nemen in Fryslân. Een groot deel van deze bedrijven met akkerbouwgewassen zijn geen gespecialiseerde akkerbouwbedrijven.

Figuur 2.6

Locaties van de belangrijkste marktbaar akkerbouwgewassen in Fryslân

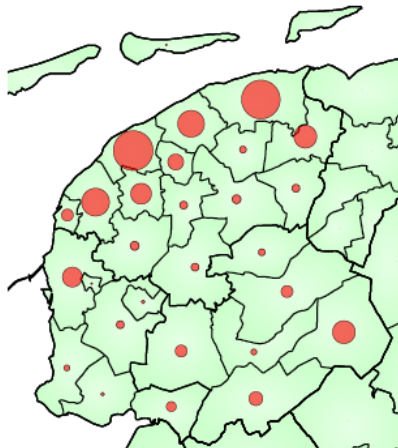
Gebiedsaanduiding

Legenda (are)

Verdeling van de oppervlakte aardappelen over Fryslân (2008)

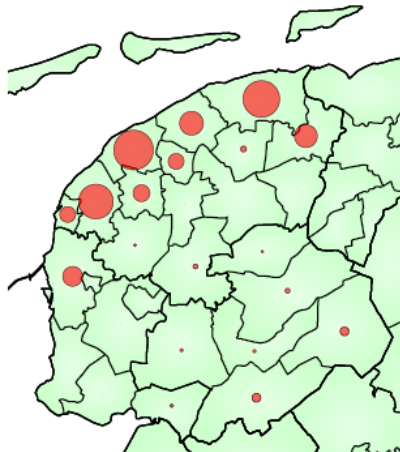
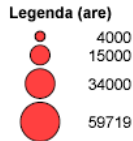
Legenda (are)

Verdeling van de oppervlakte granen over Fryslân (2008)

Figuur 2.6

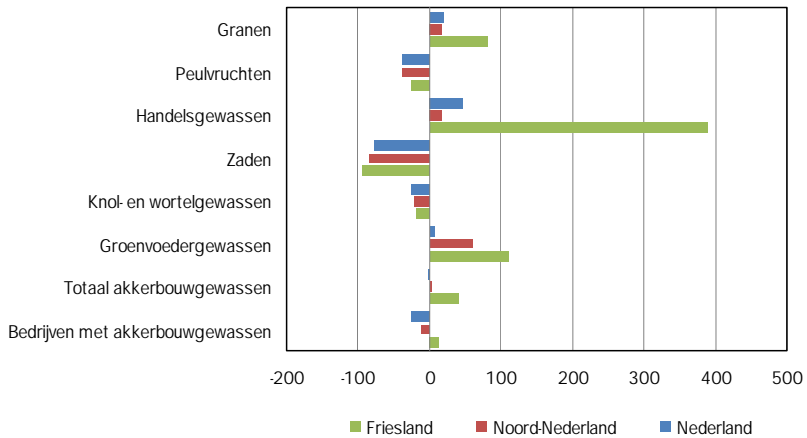
**Locaties van de belangrijkste marktbaar-
gewassen in Fryslân**

Verdeling van de oppervlakte suikerbieten over Fryslân (2008)

Figuur 2.7

**Areaal van en aantal bedrijven met akkerbouwgewassen,
2008 (mutatie (%) ten opzichte van 1998)**

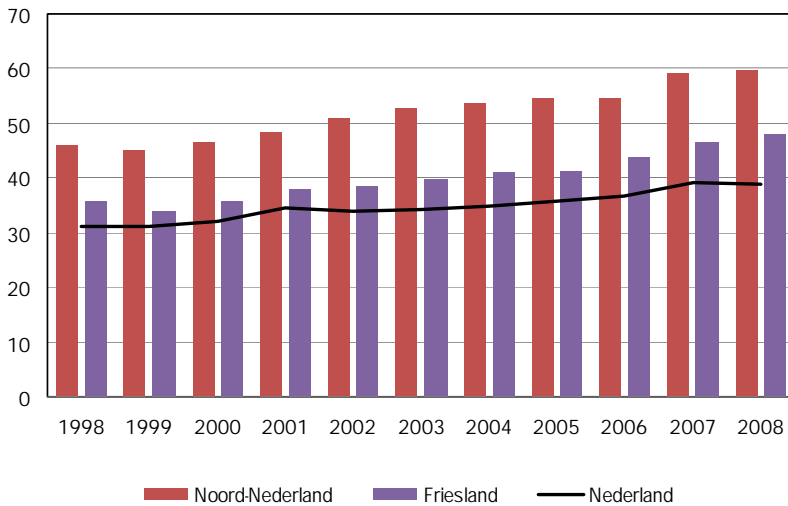

Bron: CBS Landbouwtelling; bewerking LEI.

Gespecialiseerde akkerbouwbedrijven

Met in totaal 19.000 ha bevindt zich minder dan de helft van het totaal areaal akkerbouwgewassen op gespecialiseerde akkerbouwbedrijven. Dit komt vooral door de snijmaïs. Van de 22.000 ha maïs nemen gespecialiseerde akkerbouwbedrijven slechts 900 ha voor hun rekening. Van de granen en de knol- en wortelgewassen bevindt zich wel een groot deel, namelijk respectievelijk twee derde en 80%, op gespecialiseerde bedrijven (tabel 2.7 en bijlage 1, tabel B1.2). Bijna een vijfde deel van het nationale areaal aan pootgoedaardappelen bevindt zich binnen de provincie.

	Aantal			Aandeel ten opzichte van Nederland	
	Nederland	Noord-Nederland	Fryslân	Noord-Nederland	Fryslân
Granen	167,1	61,5	7,8	37%	5%
waarvan wintertarwe	106,3	31,4	5,0	30%	5%
zomergerst	34,2	21,3	2,1	62%	6%
Knol- en wortelgewassen	170,6	69,4	8,9	41%	5%
Waarvan pootaardappelen	31,0	14,2	5,8	46%	19%
Groenvoedergewassen ex tijdgrasland	34,4	7,4	0,9	21%	3%
waarvan snijmaïs	29,6	5,7	0,9	19%	3%
Tuin-/akkerbouwgewassen	39,0	3,0	0,9	8%	2%
Overige akkerbouwgewassen	4,2	0,8	0,1	19%	3%
Overige gewassen	43,2	3,8	1,0	9%	2%
<i>Totaal</i>	<i>433,9</i>	<i>146,0</i>	<i>19,0</i>	<i>34%</i>	<i>4%</i>
Akkerbouwbedrijven	11.175	2.443	394	22%	4%

Figuur 2.8**Oppervlakte akkerbouwgewassen (ha) per bedrijf op gespecialiseerde akkerbouwbedrijven (NEG-type), 1998-2008**

Bron: CBS Landbouwelling; bewerking LEI.

Figuur 2.8 laat het verloop van de gemiddelde oppervlakte aan akkerbouwgewassen op gespecialiseerde akkerbouwbedrijven zien. In Nederland is sinds 1998 de oppervlakte met een derde gestegen naar 40 ha. In de provincie Fryslân lag in die periode de oppervlakte akkerbouwgewassen per bedrijf ongeveer 10 à 17% hoger dan het landelijk gemiddelde. De gemiddelde bedrijfsoppervlakte in Fryslân blijft achter liggen op het gemiddelde niveau in de twee andere Noordelijke provincies. In toegevoegde waarde gemeten (aantal nge) is het gemiddelde akkerbouwbedrijf in Fryslân (85 nge) ongeveer even groot als in Noord-Nederland. Dit komt omdat het intensieve gewas poot aardappel meer nge per hectare oplevert. Het gemiddeld aantal nge van alle akkerbouwbedrijven in Nederland is met 56 nge een stuk lager.

Van de 400 gespecialiseerde akkerbouwbedrijven heeft ruim een kwart een bedrijfsomvang tussen de 70 en 150 nge (bijlage 1, tabel 3). Gemiddeld hebben deze middelgrote bedrijven 63 ha en 109 nge. Bijna een vijfde deel van de bedrijven kan als groot gekenmerkt worden (meer dan 150 nge). Gemiddeld gebruiken deze bedrijven 118 ha cultuurgrond en beschikken over 234 nge. Ruim de helft van de bedrijven is kleiner dan 70 nge en heeft gemiddeld slechts 21 ha grond in gebruik.

2.5 Overige sectoren

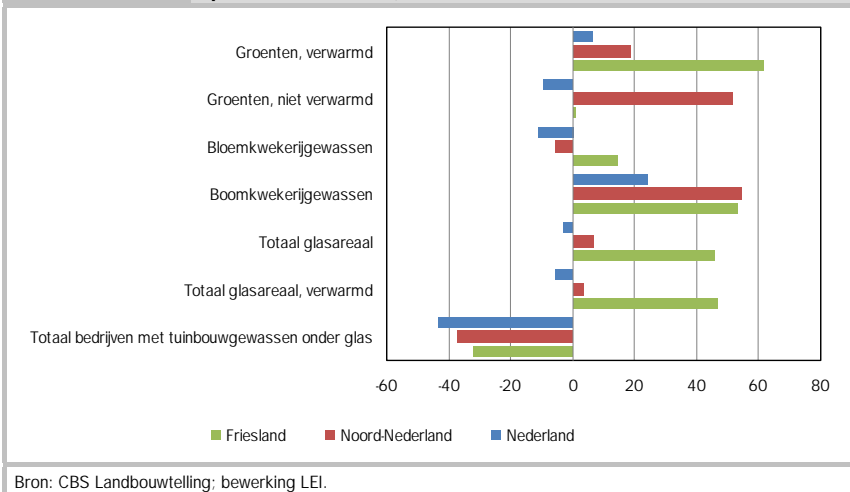
2.5.1 Glastuinbouw

Het noorden van Fryslân herbergt een aanzienlijk gedeelte van de glastuinbouw van Noord-Nederland. In Fryslân was in 2008 ongeveer 100 ha glas gelokaliseerd, waarvan het grootste percentage (70%) verwarmde groenteteelt.

	Aantal			Aandeel ten opzichte van Nederland	
	Nederland	Noord-Nederland	Fryslân	Noord-Nederland	Fryslân
Groenten, verwarmd	4.225	178	69	4%	2%
Groenten, niet verwarmd	294	11	3	4%	1%
Fruit	66	1	0	2%	0%
Bloemkewerijgewassen	5.048	193	21	4%	0%
Boomkewerijgewassen	405	11	4	3%	1%
Totaal glasareaal	10.038	395	98	4%	1%
waarvan glasareaal, verwarmd	9.094	367	90	4%	1%
Totaal bedrijven met tuinbouwgewassen onder glas	6.789	236	64	3%	1%

Bron: CBS Landbouw telling; bewerking LEI.

In de periode 1998-2008 is het totale glasareaal, mede onder invloed van beleidsstimulering, met meer dan 40% toegenomen (figuur 2.9). Dit in tegenstelling tot de landelijke trend, waar een kleine afname is opgetreden. In dezelfde periode is het aantal bedrijven met tuinbouwgewassen in Fryslân met een kwart afgenomen. Schaalvergroting en daarmee ook specialisatie zijn belangrijke trends in ook de Friese glastuinbouw.

Figuur 2.9**Areaal tuinbouwgewassen onder glas, 2008 (mutatie (%) ten opzichte van 1998)**

2.5.2 Overige tuinbouw

Opengrondstuinbouw

De opengrondsteelt in de provincie Fryslân omvat een oppervlakte van ruim 1.121 ha (tabel 2.9) en is hiermee binnen de provincie een relatief kleine tak. De teelt richt zich op groenten en bloembollen. De oppervlakte opengrondsteelt daalde het laatste decennium met bijna de helft. Een van de redenen is de moeilijkheid de producten goed in de keten af te zetten.

In 2008 teelden 137 bedrijven tuinbouwgewassen in de open grond. Dat is bijna 60% minder dan in 1998. Slechts een klein aantal bedrijven (32) waren in 2008 gespecialiseerde groente- en bloembollenbedrijven (bijlage 1, tabel B1.1). De overige opengrondstuinbouw komt voor op gemengde bedrijven.

Tabel 2.9 **Oppervlakte tuinbouwgewassen open grond (ha) in Nederland, Noord-Nederland en Fryslân, 2008**

	Aantal			Aandeel ten opzichte van Nederland	
	Nederland	Noord-Nederland	Fryslân	Noord-Nederland	Fryslân
Groenten	24.857	1.090	498	4%	2%
Fruit	19.390	238	78	1%	0,4%
Bloembollen	24.330	1.603	433	7%	2%
Bloemkwekerijgewassen	2.581	191	12	7%	0,5%
Boomkwekerijgewassen	16.746	739	99	4%	1%
Totaal tuinbouw open grond	87.903	3.860	1.121	4%	1%
Bedrijven met tuinbouw-gewassen open grond	11.671	548	137	5%	1%

Bron: CBS Landbouwtelling; bewerking LEI.

Blijvende teelt

De provincie heeft in 2008 37 blijvende teeltbedrijven binnen haar grenzen. Dit zijn vooral fruitteeltbedrijven en boomkwekerijbedrijven. Het nationale aandeel is voor beide sectoren slechts 1%. Het overgrote deel van deze bedrijven is relatief klein (zie bijlage 1, tabel B1.4)

2.5.3 Intensieve veehouderij

Pluimveehouderij

Van de totale pluimveestapel (vleeskuikens en leghennen) in Nederland bevindt zich 8% in de provincie Fryslân, ofwel 7,6 miljoen dieren. Het aandeel is bij de vleeskuikens met 14% duidelijk hoger dan bij de leghennen (tabel 2.10). Het aantal bedrijven met kippen (vleeskuikens, leghennen en ouderdieren) in de provincie bedraagt 126, ongeveer 5% van het Nederlandse totaal. Gemiddeld hebben de Friese bedrijven met pluimvee meer dieren dan landelijk. Dit is vooral het gevolg van het zwaartepunt dat ligt op het houden van vleeskuikens.¹

¹ De arbeidsbehoefte per vleeskuiken is lager dan per leghen.

Tabel 2.10 Samenstelling van de pluimveestapel (x 1.000) in Nederland, Noord-Nederland en Fryslân, 2008

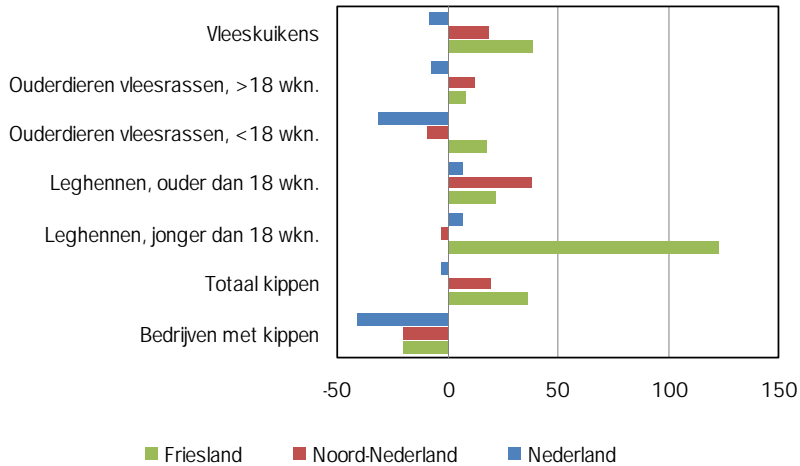
	Aantal			Aandeel ten opzichte van Nederland	
	Nederland	Noord-Nederland	Fryslân	Noord-Nederland	Fryslân
Vleeskuikens	44.358	15.177	6.103	34%	14%
Ouderdieren vleesrassen, <18 weken	2.386	253	167	11%	7%
Ouderdieren vleesrassen, >18 weken	4.840	580	291	12%	6%
Ouderdieren leghennen, <18 weken	189	0	0	0%	0%
Ouderdieren leghennen, >18 weken	663	64	21	10%	3%
Leghennen, jonger dan 18 weken	11.318	685	227	6%	2%
Leghennen, ouder dan 18 weken	32.923	2.997	872	9%	3%
<i>Totaal pluimvee</i>	<i>96.015</i>	<i>19.692</i>	<i>7.660</i>	<i>21%</i>	<i>8%</i>
Bedrijven met kippen	2.495	392	126	16%	5%

Bron: CBS Landbouwtelling; bewerking LEI.

Gedurende het afgelopen decennium is het aantal kippen in de provincie sterk toegenomen (figuur 2.10).¹ Landelijk was er juist sprake van een geringe terugloop. Het aantal bedrijven met pluimvee is minder sterk gedaald dan landelijk. Een oorzaak is onder meer het mestbeleid. Hierdoor heeft enige verschuiving in de pluimveehouderij vanuit andere regio's naar het noorden, en dan vooral Fryslân, plaatsgevonden.

¹ De toename van de opfokstapel kan te maken hebben met de start van een aantal grotere bedrijven. Bron: CBS-Landbouwtelling.

Figuur 2.10 Samenstelling kippenstapel, 2008 (mutatie (%) ten opzichte van 1998)

Bron: CBS Landbouwtelling; bewerking LEI.

De groei van de pluimveehouderij was zowel sterk in akkerbouwgebieden van Fryslân als in het weidegebied. Meerdere akkerbouwers zijn in het afgelopen decennium hun akkerbouwactiviteiten gaan combineren met de productie van vooral vleeskuikens. Ook in Fryslân heeft schaalvergroting in de pluimveehouderij plaatsgevonden. Wordt gekeken naar de totale groep bedrijven met vleeskuikens, dan scoort Fryslân hoger qua aantallen per bedrijf dan landelijk. Hetzelfde beeld komt naar voren op bedrijven met leghennen.

Van de 126 bedrijven met pluimvee kunnen ruim 70 bedrijven getypeerd worden als gespecialiseerd pluimveebedrijf (tabel 2.11). De overige bedrijven combineren het houden van pluimvee met andere agrarische activiteiten, vooral akkerbouw.

Tabel 2.11 Aantal intensive veehouderijbedrijven naar bedrijfstype in Nederland, Noord-Nederland en Fryslân, 2008.

	Aantal			Aandeel ten opzichte van Nederland	
	Nederland	Noord-Nederland	Fryslân	Noord-Nederland	Fryslân
Hokdierbedrijven (totaal)	5.544	352	115	6%	2%
waarvan fokvarkens-bedrijven	1.303	57	14	4%	1%
vleesvarkensbedrijven	1.773	60	17	3%	1%
Overige varkensbedrijven	981	48	9	5%	1%
Legkippenbedrijven	924	90	35	10%	4%
Slachtpluimveebedrijven	418	89	36	21%	9%
Overige pluimveebedrijven	9	2	2	22%	22%
Varkens-/pluimveebedrijven	72	4	0	6%	0%
Overige hokdierbedrijven	64	2	2	3%	3%

Varkenshouderij

De varkenshouderij is met ongeveer 40 gespecialiseerde bedrijven een kleine tak in de provincie Fryslân. In de vleesvarkenshouderij betreft het vooral kleinere bedrijven met minder dan 70 nge.

2.5.4 Schapen- en geitenhouderij

In Fryslân bevinden zich 232.000 schapen. Dit is een vijfde van alle schapen in Nederland (tabel 2.12). Bijna eenderde deel van de landbouwbedrijven in Fryslân heeft schapen. Ruim 600 bedrijven hebben geiten. De Friese bedrijven hebben ongeveer 14.000 geiten, 4% van het nationale totaal.

De schapenstapel in Fryslân is in de periode 1998-2008 (figuur 2.11) iets meer teruggelopen dan landelijk. Zowel het aantal ooen, lammeren als rammen nam af. De geitenstapel is het laatste decennium sterk toegenomen. De groei in Fryslân bleef achter bij de landelijke ontwikkeling.¹ Wel steeg ook in Fryslân het aantal bedrijven met geiten.

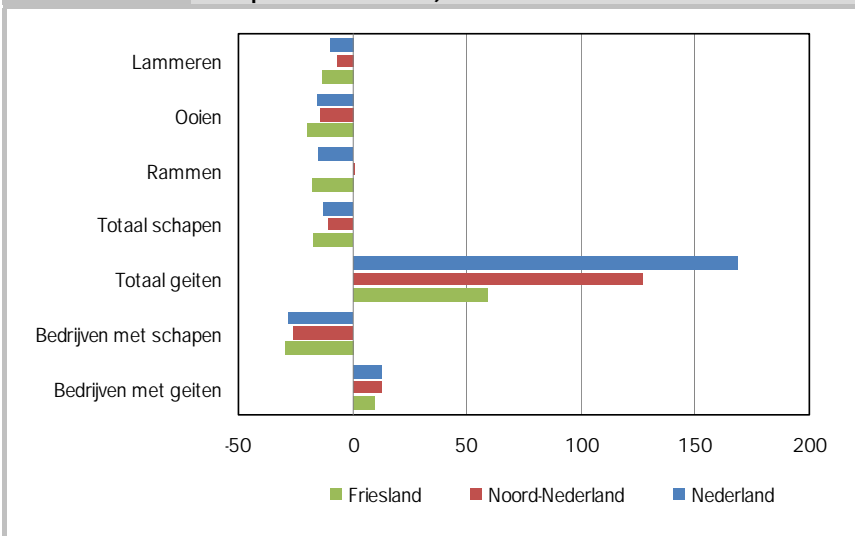
¹ Redenen kunnen zijn: veel verwerkers van geitenmelkproductie zitten in het zuiden en oosten van het land. Daarnaast heeft de geitenmelkhouderij een relatief intensief karakter (geen quotum, weinig grond. Dit past minder bij de cultuur van de Friese veehouderij). De landelijke geitenmelkproductie steeg van ongeveer 75 mln. kg melk in 2000 naar 162 mln. kg melk in 2007 (PZ, 2007).

Tabel 2.12 Samenstelling van de schapen- en geitenstapel (x 1.000) in Nederland, Noord-Nederland en Fryslân, 2008

	Aantal			Aandeel ten opzichte van Nederland	
	Nederland	Noord-Nederland	Fryslân	Noord-Nederland	Fryslân
Lammers	606	197	116	33%	19%
Ooien	583	189	112	32%	19%
Rammen	24	7	3	28%	14%
Totaal schapen	1.213	392	232	32%	19%
Totaal geiten	355	37	14	10%	4%
Bedrijven met schapen	13.567	3.491	1.975	26%	15%
Bedrijven met geiten	4.153	1.071	611	26%	15%

Bron: CBS Landbouwtelling; bewerking LEI.

Figuur 2.11 Samenstelling schapen- en geitenstapel, 2008 (mutatie (%) ten opzichte van 1998)

Bron: CBS Landbouwtelling; bewerking LEI.

2.5.5 Paardenhouderij

Van de totale paardenstapel in Nederland bevindt zich ongeveer 10% in de provincie Fryslân (tabel 2.13). Dit zijn paarden en pony's die op landbouwbedrijven

aanwezig zijn en worden gemeten in de CBS Landbouwtelling. Naar schatting is één derde van de paardenstapel in de Landbouwtelling vertegenwoordigd (Hoogeveen et al., 2009).¹ De jongere paarden zijn in Fryslân relatief sterk vertegenwoordigd, pony's echter niet. Wel is in het afgelopen decennium juist het aantal pony's op agrarische bedrijven sterk toegenomen.

	Aantal			Aandeel ten opzichte van Nederland	
	Nederland	Noord-Nederland	Fryslân	Noord-Nederland	Fryslân
Paarden tot 3 jaar	27	7	4	25%	15%
Paarden 3 jaar en ouder	66	13	6	19%	10%
Pony's	51	9	4	17%	7%
Totaal paarden en pony's	144	28	14	20%	10%
Bedrijven met paarden en pony's	16.110	3.699	1.835	23%	11%

a) CBS Landbouwtelling registreert naar schatting ongeveer één derde van de paardenstapel.
Bron: CBS Landbouwtelling; bewerking LEI.

2.6 Financiële positie bedrijven

In deze paragraaf wordt op basis van het Informatienet van het LEI een globale schets van de financiële positie van de Friese landbouw gegeven, met een specificatie voor de melkveehouderij en de akkerbouw. In de periode 2005-2007 werden er in de melkveehouderij en akkerbouw gemiddeld goede jaarinkomens uit bedrijf verdiend (tabel 2.14).

In de melkveehouderij komt dat mede door de relatief grote omvang van de bedrijven (gemiddeld 135 nge, 760.000 kg melk). Het jaar 2007 was door de sterke stijging van de melkprijs een bijzonder goed jaar voor de melkveehouderij. Er werd gedurende deze periode 70% meer dan landelijk verdiend. Dit heeft mede geleid tot hogere besparingen en financiële ruimte op de melkveebedrijven, en daarmee hoge investeringen. Per jaar werd meer dan anderhalve ton ge-

¹ Met name de paarden bij particulieren en meerdere maneges zijn in de CBS-Landbouwtelling niet meegenomen. Nadere inventarisatie is nodig om de omvang van de Friese paardenhouderij te bepalen en de economische relevantie die het heeft voor de provincie Fryslân.

investeerd in bedrijfsontwikkeling. Vooral is veel grond aangekocht. Landelijk was dit € 84.000. De solvabiliteit in de melkveehouderij is gemiddeld 57%. Dit is beduidend lager dan landelijk (64%). Het balanstotaal bedraagt gemiddeld meer dan € 3 miljoen, zodat het bedrag aan vreemd vermogen meer dan € 1,3 miljoen is. Een aandachtspunt is dat veel vreemd vermogen meer rente (€ 14.000 boven het landelijke niveau) en aflossing met zich meebrengt. Hier staat tegenover dat door veel investeringen de moderniteit van bedrijven beter kan zijn, waardoor de toekomstige investeringsnoodzaak om te moderniseren iets minder hoog zal zijn en eveneens schaalvoordelen worden gerealiseerd.

Opgemerkt dient te worden dat in 2008 de inkomens en besparingen landelijk aanzienlijk zijn gedaald (De Bont et al., 2008). Dit zal ook voor de Friese melkveehouders het geval zijn. Ook in de eerste helft van 2009 zijn de melkpreizen laag. Vooral ook door de relatief grote bedrijven in Fryslân staan de inkomens sterk onder druk. Dit zal van grote invloed zijn op het investeringsniveau in 2009 en waarschijnlijk 2010.

De gespecialiseerde akkerbouwers verdienen ruim een ton per jaar uit het bedrijf. Voor de akkerbouw was 2006 een goed jaar door hoge aardappelprijzen. De inkomens waren in de periode 2005-2007 bijna het dubbele van het landelijke gemiddelde. Het hoog renderende gewas pootgoedaardappel droeg hier vooral aan bij.¹ Overigens lag het gemiddelde inkomen in 2008 in de pootaardappelteelt onder die in de periode 2005-2007, maar was evenwel van een goed niveau.

De Friese akkerbouwers investeerden in de jaren 2005-2007 voor een zeer groot bedrag. Het overgrote deel hiervan bestond uit grondaankopen. Het aandeel eigen vermogen in de financiering van het balanstotaal (de solvabiliteit) is met 58% beduidend lager dan landelijk (75%). Gemiddeld hebben de bedrijven ruim 7 ton aan vreemd vermogen. Landelijk is dat nog geen 5 ton. Dit is terug te vinden in ruim € 11.000 hogere jaarlijkse rentelasten. Ondanks meer hectaren per bedrijf, blijft het balanstotaal in Fryslân (€ 1,75 miljoen) achter bij het landelijke cijfer. Dit komt vooral door de betekenis van (meerdere vormen van) pacht in Fryslân. De Friese akkerbouwers betalen jaarlijks tussen de € 20.000 en € 25.000 meer aan pacht dan landelijk.

¹ Daarnaast representeert het Informatienet voor de Friese akkerbouw relatief veel grotere bedrijven (gemiddelde omvang 145 nge). Door de pootaardappelteelt is het bouwplan gemiddeld veel intensiever (bijna 2 nge per hectare) dan de landelijke akkerbouw in het Informatienet (gemiddelde omvang 79 nge, met 1,35 nge per hectare).

Tabel 2.14 Financiële kenmerken agrarische bedrijven in Fryslân 2005-2007, gemiddeld per bedrijf per jaar a)

	Gespecialiseerde akkerbouw	Gespecialiseerd melkvee	Overige graasdier + veecombinatie	Totaal bedrijven
Aantal hectare totaal	26.200	112.986	61.019	205.586
<i>Gemiddeld per bedrijf:</i>				
Hectare	77	63	28	43
NGE	145	135	41	90
Opbrengsten	444.300	345.225	112.020	253.290
waarvan rundvee	0	289.208	15.416	117.058
melkopbrengsten	0	256.512	8.019	101.232
Subsidies	5.400	23.671	12.007	14.963
Betaalde kosten	302.900	246.033	98.725	198.901
waarvan betaalde rente	26.800	36.699	6.759	20.876
betaalde pacht	36.900	9.562	7.159	9.738
toegerekende kosten	107.000	86.640	43.141	88.750
veevoer	14.700	48.719	30.652	57.486
Inkomen uit bedrijf	104.000	100.590	10.592	53.997
Buitengewone lasten en baten	2.500	1.398	-2.703	-392
Investerings	233.100	153.696	36.107	102.881
waarvan grond	183.000	64.000	2.800	117.058
Totaal vermogen	1.756.300	3.023.878	728.884	1.716.646
Eigen vermogen	1.024.900	1.688.675	514.760	999.377
Solvabiliteit	58	56	71	58

a) betreft bedrijven tussen 16 nge en 2.000 nge - hierdoor worden niet alle bedrijven uit de Landbouwtelling vertegenwoordigd en daarmee de totale oppervlakte; de spreiding binnen de kengetallen, vooral in de jaarlijkse investeringen, is groot.
Bron: Informatienet (zie bijlage 5).

De groep 'overige graasdierenhouderij en veecombinatiebedrijven' behielden jaarlijks een beperkt bedrag aan inkomen uit het bedrijf. Dit wordt aangevuld met neveninkomsten. Op deze kleine bedrijven zitten relatief veel oudere ondernemers. Op deze groep bedrijven is er nauwelijks animo om op te volgen, om als vooral als nevenbedrijf verder te gaan. Op termijn zullen veel van deze bedrijven grond gaan verkopen aan naburige melkveehouders en akkerbouwers. Dit biedt voor ondernemers die willen vergroten perspectief dit te realiseren.

2.7 Grond

2.7.1 Eigendomspositie

Bijna twee derde van de cultuurgrond in Fryslân is in eigendom van agrarisch ondernemers (tabel 2.15). Landelijk is dat een kleine 60%. Van de niet in eigendom zijnde grond is de reguliere langdurige pacht de meest voorkomende vorm. Wel neemt de omvang hiervan af, ten faveure van reguliere pacht op korte termijn, eenmalige pacht en natuurpacht. Het aantal hectare natuurpacht en pacht van terreinbeherende organisaties verdubbelden in een jaar tijd.

Tabel 2.15 Eigendomssituatie agrarische bedrijven in Fryslân	
	2008
Hectaren cultuurgrond	236.663
Waarvan (indien bekend a)	
- eigendom	144.009
- erfpacht	8.966
- reguliere pacht (lang)	44.222
- teeltpacht	600
- eenmalige pacht	8.041
- los land <1 ha	148
- andere vormen van pacht	29.329
- reguliere pacht (kort)	5.936
- natuurpacht	2.402
- tijdelijk gebruik	871
- van terreinbeherende organisatie	2.431
- grondgebruikersverklaring en overig	17.688
a) Totaal hectaren pacht en eigendom is lager dan totaal aantal hectaren. Van een deel van de grond is dit kenmerk niet vastgelegd. In 2008 betrof het ongeveer 8.300 ha.	

2.7.2 Kavelgrootte

In de melkveehouderij waren er in 2004 gemiddeld ruim 8 kavels per bedrijf (tabel 2.16). In 1997 waren dat er nog 5. Door de aankoop van gemiddeld kleinere kavels, is de gemiddelde kavelgrootte teruggelopen tot 6 ha. Ongeveer een derde van de Friese melkveebedrijven heeft een gemiddelde kavelgrootte van meer dan 12 ha. Voor heel Nederland geldt dit slechts voor 14% van de bedrijven.

De Friese akkerbouwers hebben gemiddeld 7 kavels per bedrijf. De gemiddelde kavelgrootte komt overeen met het landelijke beeld. Evenals landelijk het geval is, heeft een kwart van de bedrijven een gemiddelde kavelgrootte van meer dan 12 ha.

De conclusie is dat de kavelstructuur in Fryslân in doorsnee nog goed is, maar dat er door het verdergaande schaalvergrotingsproces een verslechtering is opgetreden.¹

2.7.3 Grondprijzen

De gemiddelde grondprijs² in de provincie Fryslân bedroeg in 2007 rond de € 28.500 per hectare. Dit is ruim € 2.000 boven de gemiddelde prijs in de drie Noordelijke provincies en ruim € 5.000 onder het landelijke gemiddelde. Dit heeft vooral te maken met het feit dat de Friese landbouwgebieden minder dan landelijk onder druk staan van de grondvraag voor uitbreiding van woonkernen.

Tabel 2.17 Koopprijzen van landbouwgrond a)		
	Nederland	Fryslân
Aantal transacties	5.975	353
Verhandelde oppervlakte (in ha)	28.653	3.115
Gemiddelde prijs per hectare	34.969	28.524

a) Groene gebieden (zonder stedelijke invloed).
Bron: Dienst Landelijk Gebied (bewerking LEI).

2.8 Biologische landbouw

In de provincie Fryslân produceerden in 2008 120 bedrijven op biologische basis. Dit is ongeveer 2% van het aantal agrarische bedrijven. De helft hiervan betrof melkveebedrijven. Deze melkveebedrijven zijn kleiner dan de gangbare bedrijven en hebben in doorsnee 50 ha en 97 nge. Voor een uitgebreidere be-

¹ Uit eerder onderzoek (DLG, 2005) is geconcludeerd dat bedrijfsoppervlaktevergroting heeft geleid tot een verslechtering van de verkavelingspositie door onder andere meer versnippering, een minder groot aandeel van de huiskavel, meer kavels op afstand en meer doorsnijding areaal door openbare wegen. In het algemeen leidt een slechte(re) verkaveling tot hogere bedrijfskosten (zie DLG, 2005, blz. 32).

² De prijs betreft de 'kale' rondprijs voor landbouwgrond, dus familietransacties en transacties van gehele bedrijven zijn buitenbeschouwing gelaten. Verder zijn alleen de 'groene' gebieden, zoals Dienst Landelijk Gebied die onderscheidt, meegenomen. 'Groene' gebieden zijn gebieden met een agrarisch karakter. Hier wordt de invloed van de stedelijke markt niet gevoeld.

schrijving en analyse van de biologische landbouw wordt verwezen naar hoofdstuk 7.

Tabel 2.16 Verkevelingspositie melkvee en akkerbouw, 2004					
	Aantal bedrijven			Aandeel ten opzichte van Nederland	
	Nederland	Noord-Nederland	Fryslân	Noord-Nederland	Fryslân
<i>Melkveehouderij</i>					
Gemiddelde kavelgrootte:					
0 t/m 3 ha	4.936	976	638	20%	13%
4 t/m 6 ha	6.080	1.119	641	18%	11%
7 t/m 9 ha	3.464	634	270	18%	8%
10 t/m 12 ha	2.112	534	261	25%	12%
Meer dan 12 ha	5.599	2.364	1.500	42%	27%
Totaal melkveebedrijven met cultuurgrond	22.191	5.627	3.310	25%	15%
Gemiddeld aantal kavels per bedrijf	8,1	8,0	8,3	-	-
Gemiddelde kavelgrootte per bedrijf (ha)	4,8	6,2	6,0	-	-
<i>Akkerbouw</i>					
Gemiddelde kavelgrootte:					
0 t/m 3 ha	2.800	370	98	13%	4%
4 t/m 6 ha	3.575	788	118	22%	3%
7 t/m 9 ha	1.879	545	62	29%	3%
10 t/m 12 ha	1.246	354	59	28%	5%
Meer dan 12 ha	3.127	720	117	23%	4%
Totaal akkerbouwbedrijven met cultuurgrond	12.627	2.777	454	22%	4%
Gemiddeld aantal kavels per bedrijf	6,0	7,7	7,0	-	-
Gemiddelde kavelgrootte per bedrijf (ha)	6,3	7,3	6,3	-	-

Bron: CBS Landbouwtelling; bewerking LEI.

2.9 Verbrede landbouw

De provincie Fryslân heeft van de drie noordelijke provincies de meeste bedrijven met verbrede landbouw. In 2008 waren er bijna 1.600 bedrijven met een of meerdere vormen van verbrede landbouw. Dat is meer dan een kwart van het totaal aantal agrarische bedrijven. Veel bedrijven, bijna 1 op de 5 Friese bedrijven, doen aan agrarisch natuurbeheer. Dit heeft vooral te maken met het grote aandeel van de grondgebonden veehouderij binnen de provincie.

Meerdere verbredingsactiviteiten zorgen ervoor dat burgers op agrarische bedrijven komen. Zo verkopen ongeveer 100 bedrijven agrarische producten vanaf de boerderij. Bijna 160 bedrijven doen aan activiteiten op het terrein van recreatie en toerisme. De zorglandbouw is de verbredingstak die in de periode 2003-2008 het snelst is gegroeid. In mei 2008 waren er in Fryslân ruim 40 zorgboerderijen. Ongeveer 145 agrariërs gebruiken bedrijfsruimten voor stalling.

Verbredingstak	2007	2008
waarvan natuurbeheer a)	1.385	1.253
Huisverkoop	125	104
Verwerking	33	43
Recreatie	185	159
Zorg	44	42
Stalling	167	145
Energie b)	466	nb

a) Zonder nestvogelbeheer, zonder lid van natuurbeschermingsinstanties; b) Door definitiewijzigingen is het aantal voor 2008 zonder nader onderzoek niet bekend.

Vooraf in de provincie Fryslân bevonden zich in 2007 relatief veel bedrijven met energieproductie. Veel bedrijven hebben in deze provincie een warmtepomp voor de terugwinning van warmte, bijvoorbeeld op melkveebedrijven die de warmte van de melk terugwinnen. Daarnaast hebben meerdere bedrijven in Fryslân zonnepanelen en windenergie voor de opwekking van elektriciteit. Ook het aantal bedrijven met biomassa-productie neemt toe. Dit zijn voornamelijk bedrijven die een mestvergister hebben geplaatst en co-vergisting toepassen. Installaties verwerken dierlijke mest in combinatie met groenvoedergewassen tot energie.

Ruim 7 van de 10 bedrijven die aan verbreding doen behaalden in 2008 minder dan 10% van de bedrijfsomzet uit verbreding. Vooral bij agrarisch na-

tuurbeheer is de bijdrage aan het inkomen gering. De vergoedingen zijn grotendeels gebaseerd op gedeelde opbrengsten of gemaakte kosten. Ongeveer een kwart van de bedrijven met verbreding genereerde tussen de 10 en 50% van de bedrijfsopbrengsten uit verbreding. Uiteindelijk heeft slechts 5% (83 bedrijven) zich zodanig gespecialiseerd in een of meerdere verbredings-tak(ken) dat meer dan de helft van de bedrijfsopbrengsten uit niet-agrarische activiteiten wordt gehaald.

2.10 Opvolging en arbeid

Het perspectief voor bedrijfsopvolging in Fryslân is relatief goed,¹ vergeleken met de rest van Nederland (tabel 2.19). Van de bedrijven met een ondernemer ouder dan 50 jaar heeft een op de drie bedrijven een potentiële opvolger. Landelijk is dit slechts ongeveer een kwart. Het percentage met opvolging ligt in de melkveehouderij het hoogst (61%). In de akkerbouw en de intensieve veehouderij heeft één op de vier bedrijven met een oudere ondernemer een opvolger; in lijn met de rest van Nederland. Op de huidige bedrijven met gewascombinaties en bedrijven met vee-teeltcombinaties is er nu veel interesse voor opvolging. Dit in tegenstelling tot de graasdierenbedrijven die geen gespecialiseerd melkveebedrijf zijn en de groep gewas- en vee-teeltcombinaties. Op veel van deze overwegend te kleine bedrijven zonder een voldoende inkomensperspectief komt de komende jaren productiecapaciteit vrij, die door groeiers zal worden overgenomen.

In alle sectoren werken gemiddeld niet meer dan 2 gezinsleden op het bedrijf, het bedrijfshoofd en (in deeltijd) overige gezinsleden (tabel 2.20). Voor de overige arbeidsbehoefte van het primaire bedrijf worden extern mensen aange-trokken, hetzij als vast personeel, hetzij in de vorm van tijdelijke werkzaamheden. De grootste werkverschaffer is de gespecialiseerde melkveehouderij, vooral gericht op de inzet van gezinsarbeid.

De tuinbouwbedrijven (glastuinbouw en blijvende teelt) en bedrijven met ge-wascombinaties, alle drie klein in aantal bedrijven, doen vaak een beroep op personeel. Dit zijn zowel volledige arbeidsplaatsen als deeltijdbanen en de inzet van seizoensarbeid. Het lokale arbeidsaanbod wordt aangevuld door medewerkers uit andere EU-landen.

¹ Opvallend is het lage percentage in de tuinbouw. Dit heeft te maken met de rechtsvorm van deze bedrijven. Op bedrijven met een rechtspersoon wordt de opvolgingssituatie niet vastgelegd.

Tabel 2.19 Opgvolgingsituatie in Fryslân, 2008

Sectoren	Aantal bedrijven	Ondernemer ouder dan 50 jaar (%)	Waarvan opvolger (%)
Akkerbouwbedrijven	394	56	27
Tuinbouwbedrijven	84	36	13
Blijvende teeltbedrijven	37	54	15
Graasdierenbedrijven	5.128	56	33
waarvan gespecialiseerde melkveebedrijven	2.948	45	61
Hokdierbedrijven	115	30	26
Gewascombinaties	21	48	70
Veeteeltcombinaties	25	52	69
Gewas- en veeteeltcombinaties	108	70	18
Fryslân totaal	5.912	55	32

Bron: CBS-Landbouwelling.

Tabel 2.20 Aantal arbeidsjareenheden naar bedrijfstype in Fryslân, 2008

	Aantal bedrijven	Totaal	Bedrijfs- hoofden	Overige gezins- leden	Perso- neel	Waarvan niet regel- matig
Akkerbouwbedrijven	394	1,7	0,8	0,5	0,4	0,0
Tuinbouwbedrijven	84	7,3	0,9	0,6	5,8	1,7
Blijvende teeltbedrijven	37	5,6	0,9	0,5	4,1	0,9
Graasdierbedrijven	5.128	1,5	0,8	0,6	0,1	0,0
waarvan gespecialiseerde melkveebedrijven	2.948	1,9	1,0	0,8	0,2	0,0
Hokdierbedrijven	115	1,9	0,9	0,6	0,4	0,1
Gewascombinaties	21	5,9	1,0	1,0	3,9	1,8
Veeteeltcombinaties	25	1,9	0,9	0,8	0,2	0,0
Gewas- en veeteeltcombinaties	108	1,3	0,7	0,5	0,1	0,0
Fryslân totaal	5.912	1,6	0,8	0,6	0,3	0,1

Bron: CBS-Landbouwelling.

2.11 Ruimtelijke claims¹

In de provincie Fryslân zijn twee regio's aangewezen als Nationaal Landschap. Dit zijn Zuidwest-Fryslân en de Noordelijke Wouden.

Vooraf op de Friese eilanden en rond de provinciegrenzen zijn veel gebieden gelegen die binnen de Ecologische Hoofdstructuur vallen. In Noordwest-Fryslân is weinig tot geen EHS gelegen. Binnen de EHS moet binnen de provincie Fryslân nog 4.250 ha landbouwgrond worden aangekocht met als nieuwe bestemming natuur. In de betreffende regio's waar opkoop van grond relatief veel plaats gaat vinden, kan de bedrijfsontwikkeling enigszins onder druk komen te staan.

In de provincie Fryslân zijn een 20-tal Natura 2000-gebieden aangewezen. Behalve het Waddengebied (9incl eilanden) concentreren deze gebieden zich in vooral in het zuiden, midden en zuidoosten van de provincie. Er vindt een gezamenlijke aanpak plaats bij het opstellen van beheerplannen voor de twintig Friese Natura 2000-gebieden door Dienst Landelijk Gebied (DLG), Rijkswaterstaat (RWS) en de provincie. In de beheerplannen zal worden beschreven hoe de meest waardevolle natuurgebieden worden beschermd, beheerd en ontwikkeld. Het geeft ook aan welke activiteiten in deze gebieden zonder vergunning van de Natuurbeschermingswet (NB-wet) kunnen plaatsvinden. De partijen betrekken gebruikers en beheerders (waaronder vooral agrariërs) actief bij het opstellen van de plannen. Hiermee wordt ook duidelijkheid gegeven over de betekenis van een Natura 2000-gebied voor het huidige en toekomstige gebruik in en rond deze gebieden (Provincie Fryslân, 2007).

De ruimtelijke claims voor meer natuur en landschap kan voor meerdere bedrijven ook kansen bieden, zoals voor bedrijven die zich de komende jaren in toenemende mate willen gaan richten op groene en blauwe (maatschappelijke) diensten. Dit mede ingegeven door veranderend EU-landbouwbeleid.

2.12 Samenvattend

In deze paragraaf worden op basis van de structuuranalyse en nadere bronnen de volgende kenmerken per sector nog eens benadrukt.

¹ In bijlage 4 staan kaarten van de ligging van de nationale landschappen en de EHS in Noord-Nederland.

Melkveehouderij

Ongeveer 80% van de bijna 6.000 Friese agrarische bedrijven is een graasdierebedrijf. Hiervan zijn ruim 3.000 gespecialiseerde melkveebedrijven. Dit is eenzelfde deel van het landelijke aantal gespecialiseerde melkveebedrijven. Ongeveer een op de vijf Nederlandse melk- en kalfkoeien bevindt zich in Fryslân. De provincie is dan ook vooral een melkveeprovincie.

In de periode 1998-2008 is er jaarlijks ongeveer 2% van de bedrijven afgevallen. Dat is iets minder dan landelijk. De melkproductie in de provincie is in die periode met 10% gestegen, terwijl landelijk sprake was van een zeer beperkte groei. Ondanks de productiviteitsstijging per koe is ook de melkveestapel in de provincie toegenomen door de instroom van melkquota. Het landelijke beeld laat juist een terugloop van de melkveestapel zien.

De bedrijfsstructuur is goed. De gemiddelde bedrijfsomvang is met 135 nge groot. Dit is bijna een derde meer dan het landelijke niveau. Ruim een kwart van de Friese melkveebedrijven heeft meer dan 150 nge. Slechts 15% blijft steken op een niveau onder de 70 nge. De bedrijfsvoering is in doorsnee niet extensiever dan landelijk. Het aantal grootvee-eenheden per hectare op de rundveebedrijven komt overeen met het landelijke beeld. Wel zijn de grotere bedrijven in Fryslân minder intensief dan landelijk.

De opvolgingssituatie op melkveebedrijven met een oudste ondernemer vanaf 50 jaar is goed en scoort duidelijk beter dan landelijk. Ongeveer 60% van deze bedrijven heeft een potentiële opvolger. Op relatief veel bedrijven ziet de jonge generatie een voldoende tot goed inkomensperspectief voor de toekomst. Dit heeft mede te maken met de in doorsnee hoge inkomens tot en met 2007 en gezonde financiële positie van bedrijven. Uit het hoge bedrag aan bedrijfsinvesteringen in de periode 2005-2007 is ook op te maken dat veel ondernemers vertrouwen hebben in de toekomst van het bedrijf. Relatief is er veel geïnvesteerd in aankoop van grond. In de loop van 2008 is er druk op de inkomens ontstaan door een sterke daling van de melkprijs. Dit zal van invloed zijn op het investeringsniveau in 2009 en waarschijnlijk 2010.

Mede door de aankoop van veel grond in de periode tot en met 2007 op bestaande bedrijven is het aantal kavels per bedrijf de laatste 10 jaar doorgroeid naar gemiddeld 8. De gemiddelde kavelgrootte is mede daardoor teruggelopen, maar is nog steeds groter dan landelijk. De verslechtering van de verkavelingspositie leidt in zijn algemeenheid tot hogere bedrijfskosten.

Akkerbouw

Fryslân heeft nog 400 gespecialiseerde akkerbouwbedrijven. Dat is 4% van landelijk totaal. Het aantal afvallers is gemiddeld een kleine 2% per jaar. In het afgelopen decennium is de oppervlakte akkerbouwgewassen vooral door meer maïs toegenomen en bedraagt 6% van de landelijke oppervlakte. Van deze 47.000 ha is ongeveer 22.000 hectare snijmaïs en 25.000 marktbaar akkerbouwgewassen. Het bouwplan bestaat vooral uit granen (wintertarwe, zomergerst), (poot)gaardappelen en suikerbieten. In de akkerbouw dragen vooral de pootgaardappelen bij aan het inkomen. De akkerbouw is geconcentreerd in de noordelijke en noordwestelijke gemeenten. Daarnaast komt er akkerbouw voor in de Zuidelijke Wouden Van de akkerbouwbedrijven met een oudere ondernemer heeft ongeveer 1 op de 4 bedrijven een opvolger. De verkavelingspositie ligt in lijn met het landelijke gemiddelde. Het aantal kavels is door schaalvergroting gegroeid. De inkomens en investeringsniveau waren in de periode 2005-2007 relatief hoog; de inkomens waren het dubbele van het landelijke gemiddelde. Meer hectare, mede door veel pachtareaal, en veel meer nge's per bedrijf (door in het intensieve gewas pootgoedaardappel) zorgden hier vooral voor.

Geconcludeerd kan worden dat de akkerbouw binnen de Friese landbouw een stabiele positie heeft

Overige sectoren

- De glastuinbouw is een groeiende sector. In 2008 was er ongeveer 100 ha glas, grotendeels verwarmd. De glastuinbouwsector zorgt in de regio rond Berlikum (inclusief Sexbierum) voor relatief veel werkgelegenheid.
- De pluimveehouderij, en vooral de vleeskuikenhouderij, is het afgelopen decennium sterk gegroeid. Naast gespecialiseerde vleeskuikenbedrijven wordt een belangrijk deel van deze productie op akkerbouwbedrijven en gemengde bedrijven gehouden.
- De groei van de vleeskalverensector is vooral een gevolg van de opkomst van rosé kalfsvlees. Ook het economisch minder interessant worden van het houden van vleesstieren heeft een verschuiving richting meer vleeskalveren tot gevolg gehad.
- De varkenshouderij is een kleine sector in de provincie Fryslân. Ongeveer 40 gespecialiseerde bedrijven, waaronder relatief veel kleinere bedrijven. Slechts een beperkt aantal bedrijven heeft een omvangrijke omvang.

- De schapenhouderij is van oudsher een belangrijke (neven)tak op agrarische bedrijven. Op veel bedrijven worden schapen gehouden, waarvan slechts een klein deel op gespecialiseerde bedrijven.
- De geitenhouderij is in Fryslân gegroeid. De groei bleef achter bij het landelijke niveau.
- De paardenhouderij op agrarische bedrijven is groeiende, met name ook het aantal pony's. Op agrarische bedrijven bevindt zich naar schatting een derde van de paarden in Fryslân.

Overige relevante aspecten

- In Fryslân doet meer dan een kwart van de bedrijven aan een of meerdere vormen van verbrede landbouw. De meeste van deze bedrijven doet aan agrarisch natuurbeheer. Ook recreatie/toerisme, het produceren van duurzame energie en stalling komen veel voor. Zorg is de sterkst groeiende sector in de afgelopen vijf jaar geweest. Van de bedrijven met een of meerdere vormen van verbreding verdient ongeveer een derde meer dan 10% van de opbrengsten uit verbreding. Slechts 5% van de bedrijven heeft zich in die mate op de verbredingsactiviteit(en) gericht dat meer dan de helft van de bedrijfsopbrengsten uit dergelijke activiteiten wordt gehaald.
- In de provincie vindt relatief veel duurzame energieproductie plaats, onder andere door windmolens, zonnepanelen en covergisting.
- Fryslân had in 2008 120 agrarische bedrijven met een biologische bedrijfsvoering. Dit is ongeveer 2% van het totaal aantal bedrijven, iets meer dan het landelijke niveau. Het betreft voor de helft gespecialiseerde melkveebedrijven. Voor het overige gaat het vooral om andere graasdierbedrijven en een beperkt aantal akkerbouwbedrijven.
- De grondprijzen lagen in 2007 zo'n € 5.000 per hectare beneden het landelijke gemiddelde. Dit betekent dat in de afgelopen jaren de aankoop van grond bij schaalvergroting heeft geleid tot minder hoge lasten per hectare dan landelijk in doorsnee het geval is.
- Relatief veel bedrijven liggen in of aan de rand van de EHS, de Nationale landschappen en gebieden met Natura 2000. Dit kan voor meerdere bedrijven een remmende werking hebben op de bedrijfsontwikkeling. Voor andere bedrijven liggen er ook kansen, zoals voor biologische bedrijven en bedrijven die zich richten op groene en blauwe (maatschappelijke) diensten.

3 Drijvende krachten

3.1 Inleiding

Dit hoofdstuk geeft een analyse van de drijvende krachten voor de Nederlandse melkveehouderij en akkerbouw richting 2020, en een doorvertaling/inkleuring van deze trends op de Friese landbouw. Deze drijvende krachten zijn voor een belangrijk deel ontleend aan recente studies van het LEI (Silvis et al., 2009; Van Bruchem en Silvis (red.), 2009).

Hoofdstuk 2 van dit rapport gaat in op de huidige situatie; dit hoofdstuk geeft een sterkte-zwakteanalyse van de land- en tuinbouw in Fryslân ten behoeve van een inschatting van de perspectieven van de agrosector als geheel. Hiervoor is het van belang een beeld te hebben van de drijvende krachten voor de toekomst van de agrarische sector in de provincie.

Hieronder wordt meer in detail ingegaan op de drijvende krachten voor de land- en tuinbouw in Nederland en Fryslân; deze krachten hebben dus niet uitsluitend betrekking op de melkveehouderij, maar ook op onder meer de akkerbouw.

Kort samengevat geldt hierbij het volgende beeld:

- liberalisatie van het landbouw- en handelsbeleid leidt tot minder prijsondersteuning en afschaffing van de melkquotering. De melkproductie kan hierdoor toenemen. Dit biedt vooral voor de relatief sterke melkveehouderij Fryslân kansen;
- de vraag naar landbouw- en voedselproducten zal vooral buiten de EU toenemen door groei van de bevolking en welvaart. Hierdoor kan de afzet van onder meer zuivelproducten en aardappelen groeien. Dit biedt kansen voor de al sterk op export gerichte agrosector in Fryslân;
- de, afhankelijk van de olieprijsen, mogelijk toenemende vraag naar agrarische producten zoals granen en oliezaden voor non-food toepassingen, waaronder voor energie, zal positief kunnen zijn voor de positie van de Nederlandse akkerbouw. In Fryslân worden nauwelijks energiegewassen geteeld en wordt hiervan ook geen sterke toename verwacht. Wel zal de vergisting van reststromen en mest een toenemende rol gaan spelen;
- door de combinatie van ontkoppeling van de steun op suikerbieten, een mogelijk krimpend suikerquotum en de toenemende hectareopbrengsten zal de suikerbietenteelt in omvang afnemen;

- duurzaamheidsaspecten gaan een zwaardere rol spelen in de productie door wensen vanuit de samenleving, het beleid van de overheid (Europees en nationaal) en door eisen van ketenpartners (verwerkende bedrijven en retail). Ook verschuift binnen de EU en Nederland de vraag door de vergrijzing van de bevolking en meer aandacht voor gezondheids- en duurzaamheidsaspecten van de producten. Ook dat biedt kansen voor de agrosector in Fryslân, bijvoorbeeld voor biologische productie en in de vorm van het aanbieden van biologische of niet-biologische streekproducten;
- benutting van technologie, innovatie en investeringen (mede onder invloed van marktontwikkelingen) leidt tot verruiming van het aanbod van producten, kostprijsverlaging en schaalvergroting van de huidige bedrijven. Het aantal bedrijven in de land- en tuinbouw zal mede hierdoor de komende jaren blijven afnemen. Het zelfde geldt voor de andere schakels in de productieketens (toelevering, verwerking, handel, dienstverlening). Kostenontwikkelingen en door de liberalisatietrend meer prijsdruk en prijsschommelingen, leiden tot een druk op de marges. Schaalvergroting is voor veel bedrijven nodig om continuïteitsperspectief op langere termijn te behouden;
- de na het herstel van de kredietcrisis weer te voorziene krappe arbeidsmarkt biedt buiten de agrosector mogelijkheden voor werk, terwijl vooral de tuinbouw met veel vreemde arbeidskrachten knelpunten kent in de arbeidsvoorziening; dit geldt in mindere mate voor de grondgebonden sectoren waar vooral gebruik wordt gemaakt van gezinsarbeid of inhuur op uurbasis, en minder wordt gewerkt met vaste arbeidskrachten. Ook in de provincie Fryslân is de verwachting dat de toekomstige knelpunten vooral in de tuinbouw zullen liggen waarbij beschikbaarheid van buitenlanders, deeltijders en scholieren een belangrijke rol speelt. In de grondgebonden sectoren speelt de AB een belangrijke rol. Om van voldoende personeel verzekerd te zijn worden door het AB een aantal speciale opleidingstrajecten voor jongeren aangeboden die in de landbouw willen werken;
- de veelal grondgebonden landbouw in Fryslân heeft mogelijkheden om in te spelen op de mogelijke vermaatschappelijking van de (Europese) bedrijfs-toeslagen, onder meer door groene en blauwe diensten aan te bieden, zoals bijvoorbeeld agrarisch natuurbeheer;
- verbredingsactiviteiten op agrarische bedrijven hebben in Nederland met zijn stedelijke concentraties groeiperspectief. De door het ministerie van LNV ingestelde Taskforce Multifunctionele Landbouw richt zich op het realiseren van een sterke omzetstijging in de periode 2008-2011. De provincie Fryslân beantwoordt volop aan de behoefte aan rust, ruimte en water, en daardoor kansen voor recreatie (dag- en verblijfsrecreatie), Dit kan door de landbouw

worden ondersteund met agrotourisme, natuurbeheer en bijvoorbeeld het produceren van streekproducten. Ook zijn er in de landbouw faciliteiten voor het aanbieden van zorg en stalling (bijvoorbeeld paarden, caravans) en het produceren van duurzame energie. Wel zijn de mogelijkheden ook binnen Fryslân sterk regioafhankelijk en is het de vraag of (bepaalde vormen van) verbreding te combineren zijn met het uitoefenen van een efficiënt, rendabel landbouwbedrijf. De inpassing van verbreding vergt aanpassing van de bedrijfsvoering en -strategie door de ondernemer en zijn gezin;

- de ontwikkeling van de landbouw en van verbreding is ook afhankelijk van het vooral regionale beleid wat betreft de gebiedsinrichting (infrastructuur, bereikbaarheid) en de ruimtelijke ordening;
- gerichte besteding van middelen van het Europese plattelandsbeleid (POPII) en het ILG kan gewenste stimulansen geven aan de (verbrede) landbouw in Fryslân.

3.2 Verdere detaillering van drijvende krachten

3.2.1 Algemeen

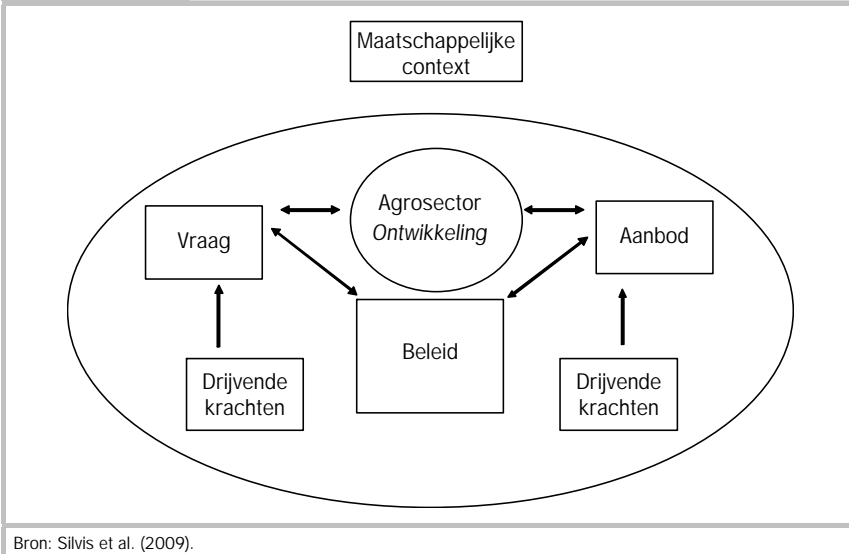
Voor een inschatting van de perspectieven van de land- en tuinbouw en de agro-sector als geheel (het agrocomplex) in Fryslân op basis van een sterkte-zwakteanalyse is het van belang een beeld te hebben van de drijvende krachten voor de toekomst. De volgende factoren zijn sterk bepalend voor de ontwikkeling van het agrocomplex:

- vraagfactoren, zoals bevolking en inkomen;
- aanbodfactoren, zoals grond, arbeid en kapitaal;
- beleidsfactoren: landbouw, handel, milieu, energie, duurzame ontwikkeling;
- omgevingsfactoren: natuur, landschap, waterbeheer, ruimtelijke ordening.

De factoren beïnvloeden elkaar als op een markt (figuur 3.1, Silvis et al., 2009).

Figuur 3.1

Raamwerk voor een verkenning en analyse van perspectieven

Bron: Silvis et al. (2009).

Kenmerkende structurele ontwikkelingen in het agrocomplex zijn vermindering van het aantal primaire bedrijven, bedrijfsvergroting, productiviteitsgroei, verschuiving naar meer intensieve productierichtingen en een daling van de reële prijzen van agrarische producten. Welvaartsgroei en technologische vernieuwingen (innovatie) zijn hierbij belangrijk; zij bepalen mede de ontwikkeling van vraag en aanbod van producten en productiefactoren. De invloed van beleidsmaatregelen op structurele ontwikkelingen is soms duidelijk zichtbaar, ook op bedrijfsniveau en lokaal/regionaal niveau. In dit hoofdstuk gaat het om de factoren achter de ontwikkeling en de perspectieven van het agrocomplex in Fryslân als geheel.

3.2.2 Vraagfactoren

Demografische ontwikkelingen

Ontwikkelingen op het gebied van bevolkingsgroei, -samenstelling en wensen op het gebied van wonen, werken en consumeren zijn van invloed op de positie en de perspectieven van het agrocomplex. Deze factoren zijn van belang voor de ontwikkeling van het volume van de vraag naar voedsel, maar hebben onder andere ook invloed op hoe het landelijk gebied wordt ingericht, waar concurrentie om ruimte is, en op welke producten op welke manier worden geproduceerd.

Voor de perspectieven van het agrocomplex in het algemeen zijn de volgende trends relevant:

- de wereldbevolking neemt in de periode 2005-2020 nog toe met ruim een miljard mensen; dit is met ruim 1% per jaar. De bevolking in de EU neemt in die periode echter slechts licht toe, vooral door een migratiesaldo. In geheel Europa wordt zelfs een bevolkingsafname verwacht (vooral door een krimp in Rusland). In Nederland groeit de bevolking wel, naar ruim 17 miljoen mensen in 2020. Vanaf 2020 zal de groei zeer beperkt zijn. Binnen Nederland groeit de bevolking vooral in het westen; daarbuiten zijn er gebieden met krimp. Mogelijk daalt ook de omvang van de bevolking in Fryslân dan licht;
- de samenstelling van de huishoudens verandert, de gezinnen worden kleiner, er ontstaan meer eenpersoonshuishoudens. Ook de bevolkingsopbouw verandert; het aandeel ouderen, vanaf 50 jaar en vooral vanaf 65 jaar, neemt toe (vergrijzing);
- door de 'senioreneconomie' is er een groeiende vraag naar goederen en diensten voor ouderen, zoals recreëren in natuur en landschap, wonen in een 'groene' omgeving en zorg (bijvoorbeeld op zorgboerderijen).

Economische groei

De prognoses voor de economische groei in de wereld voor de langere termijn blijven redelijk gunstig. Na de terugval van de economie in de jaren 2009 en 2010 door de kredietcrisis zal naar verwachting in de jaren daarna een herstel plaatsvinden, mogelijk versterkt door een inhaalvraag naar goederen en diensten. De groei blijft in Europa, evenals wat betreft de bevolkingsomvang, wel achter bij die in de rest van de wereld, vooral in China, India, Brazilië en dergelijke. De groei van beide factoren (bevolking en economie) die van belang zijn voor de ontwikkeling van de vraag naar voedsel en dergelijke is dus het sterkst in die delen van de wereld met een al groot aandeel (de helft of meer) in de wereldbevolking.

Consumentenvoorkeuren

Door de snelle inkomensgroei en verstedelijking in ontwikkelingslanden verandert het gevraagde voedselpakket. Kenmerkend voor ontwikkeling van de vraag in deze landen zijn: meer dierlijke producten (zuivel en vlees), meer groente en fruit, en meer in verwerkte vorm. Naast de toename van het volume van de vraag biedt dit ook kansen voor het realiseren van een hogere toegevoegde waarde door de agrosector.

In westerse, rijkere landen worden bij verdere welvaartsgroei zaken als kwaliteit, imago, bereidingsgemak en gezondheid en 'duurzaamheidsaspecten' be-

langrijker. In deze landen is hierdoor vooral het aanbieden van producten met meer toegevoegde waarde perspectiefrijk.

3.2.3 Aanbodfactoren

Arbeid

Rond 1950 waren er nog meer dan een half miljoen mensen, destijds ongeveer 15% van de beroepsbevolking, werkzaam in de Nederlandse land- en tuinbouw. Dat aantal is fors gedaald, tot circa 200.000 mensen, ofwel circa 3% van de beroepsbevolking. Toch kan vooral in de tuinbouw in oogstperioden de beschikbaarheid van arbeid een knelpunt zijn. Het aanbod van arbeidskrachten uit nieuwe lidstaten van de EU wordt hiervoor in bijvoorbeeld het Westland momenteel benut. Het (beperkt) beschikbare arbeidsaanbod in de agrosector heeft te maken met ontwikkelingen in de economie en op de arbeidsmarkt. Door verdergaande automatisering, mechanisering en robotisering zal de arbeidsbehoefte in de agrosector verder dalen. Blijven investeren in goed agrarisch onderwijs is dan ook belangrijk.

Een aanzienlijk deel van de agrarische ondernemers is ouder dan 50 jaar en heeft geen (potentiële) opvolger. Dit geldt ook voor Fryslân, al is de opvolgings-situatie in deze provincie beduidend beter, mede door de grotere omvang van de bedrijven en de nadruk op melkveehouderij. In het algemeen zijn de Friese opvolgers goed gemotiveerde jongeren. Voor het aanbodvolume van producten zal het verminderen van het aantal bedrijven, gezien de ontwikkelingen in het verleden, geen negatief effect hebben; de door schaalvergroting in productiecapaciteit uitbreidende 'blijvers' nemen de productie van de 'wijkers' over. Wel zal door schaalvergroting op meer bedrijven een beroep worden gedaan op arbeid van buiten het gezin, of via inhuren van de agrarische bedrijfsverzorging. Voldoende arbeidsaanbod van buiten de agrarische gezinnen blijft daarbij een aandachtspunt.

Grond

De afname van de oppervlakte landbouwgrond in Nederland was de afgelopen 15 jaar gemiddeld ongeveer 0,3% per jaar, ofwel zo'n 5.000 tot 6.000 ha. Door de regelgeving op het gebied van de ruimtelijke ordening met de vastgestelde agrarische bestemming voor grote delen van het buitengebied kent de landbouw op dit punt een zekere bescherming. Overigens kan dit door ontwikkelingen in de ruimtelijke ordening verandering ondergaan (zie beleidsfactoren), waardoor de afname van het landbouwareaal kan versnellen. Van belang zijn in

dit verband de plannen in Fryslân op het gebied van de stedelijke ontwikkeling, en de ontwikkeling van natuurgebieden (inclusief waterbeheer).

Bij het verlies van landbouwgrond ten behoeve van andere bestemmingen gaat het voor een deel om in agrarisch opzicht hoogwaardige, voor veel gewassen geschikte, zeer productieve grond. Het verlies van dergelijke grond kan specifiek beperkend zijn voor het aanbod vanuit Nederland van bepaalde gewassen. Pootaardappelen en ook bloembollen zijn hiervan voorbeelden. Voor Fryslân kan de beschikbaarheid van vooral voor pootaardappelen geschikte grond een cruciaal punt zijn bij de keuzes in het ruimtelijk beleid.

Door de behoefte aan landbouwgrond voor andere bestemmingen en of door natuurbeperkingen voor het gebruik van de grond trekken boeren en tuinders naar andere regio's met ruimere mogelijkheden voor de ontwikkeling van het bedrijf en in veel gevallen een lagere grondprijs ('agrariërs worden weer nomaden'). Fryslân is in zekere zin (omvang en verkaveling van bedrijven, prijs van grond) een gunstig vestigingsgebied voor agrariërs uit andere provincies. Daar staat tegenover dat er ook Friese agrariërs emigreren naar andere landen, binnen of buiten de EU, waar ruimere ontplooiingsmogelijkheden voor het landbouwbedrijf zijn.¹

Voor Fryslân, waar de landbouw echter in enkele delen van de provincie eveneens onder 'druk' staat van de uitbreiding van de bebouwing door steden en van claims wat betreft recreatie en natuur, kan het verminderen van het aantal agrarische bedrijven en ondernemers enkele verschillende effecten hebben: (a) er ontstaat meer ruimte voor de bedrijfsontwikkeling van de blijvers en (b) er resteren te weinig levensvatbare bedrijven met jongere, ambitieuze ondernemers. Het eerste kan wenselijk zijn, het verhoogt de kansen van bedrijven om vitaal, levensvatbaar te blijven. Het tweede kan het risico inhouden dat de landbouw in bepaalde gebieden 'wegkwijnt'. Dit laatste lijkt voorzover bekend niet in Fryslân aan de orde te zijn of in de komende jaren op te komen.

3.2.4 Beleidsfactoren

Ter inleiding

Het beleid dat van invloed is op de ontwikkeling van het agrocomplex in Fryslân is erg divers; het heeft betrekking op veel verschillende onderwerpen. Onderscheid kan hierbij worden gemaakt enerzijds tussen het internationale beleid (de uitkomsten van het Wereld Handels Overleg, de WTO, en het Landbouwbeleid van de EU, het GLB) en anderzijds het beleid dat meer in nationaal kader worden

¹ Er zijn geen gedetailleerde cijfers bekend over de emigratie van Friese landbouwers.

bepaald. Op veel beleidsterreinen is de rol van de nationale overheid en van provincies, gemeenten, waterschappen en dergelijke belangrijk. Zeker ook voor de agrarische bedrijvigheid en de ketens in Nederland zal dat in de toekomst gelden. De agrosector blijft onderwerp van beleid omdat de productie onder meer een groot beslag legt op de ruimte en op het milieu en verder omdat de wijze van agrarische productie van invloed is op de volksgezondheid. Er zijn dus aan de agrarische productie veel maatschappelijke belangen verbonden.

WTO: naar een vrijere wereldhandel

De voortgang van de in het jaar 2001 gestarte Doha-ronde en de uitkomst van de onderhandelingen tussen meer dan 150 landen is nog (steeds) onzeker; de kredietcrisis lijkt de afronding van de besprekingen nog verder te vertragen. Niettemin wordt voor de landbouw, in het verlengde van eerdere resultaten van handelspolitiek overleg (GATT), een verdere liberalisatie van de internationale handel verwacht. Verdere vermindering van de importbescherming en de afschaffing van exportsubsidies zijn belangrijke onderdelen van de handelsliberalisatie. De liberalisatie zal meer druk geven op de prijsontwikkeling van onder andere melk, het belangrijkste product voor de Friese landbouw (Van Berkum, 2007).

Ook kunnen in WTO-verband afspraken worden gemaakt over de voorwaarden voor het verlenen van interne EU-steun aan de landbouw, zoals de bedrijfs- toeslagen. Wanneer deze in de zogenaamde groene box worden ondergebracht kan de EU deze toeslagen als onderdeel van het GLB blijven verlenen.

'Consumer concerns' (waaronder voorwaarden inzake milieu, arbeid, dierenwelzijn) maken weliswaar geen onderdeel uit van de (te verwachten) uitkomsten van deze ronde van WTO-onderhandelingen, maar wel kunnen deze invloed hebben op de handelsstromen. Dit geldt bijvoorbeeld wanneer in het kader van duurzaamheid afspraken worden gemaakt tussen overheden en/of bedrijven. Een voorbeeld hiervan is dat (Nederlandse) mengvoederbedrijven en verwerkende bedrijven (zuivel en dergelijke) afgesproken hebben om geen soja te gebruiken uit regenwoudgebieden.

EU: op veel terreinen beleidsbepalend

In de toekomst zal de EU verder uitbreiden en komt het aantal lidstaten op ruimdertig. In beginsel biedt elke vergroting van de EU nieuwe handels- en investeringsvoordelen voor het op export gerichte Nederlandse agrocomplex en dus ook voor het Fryslân.

Verdere harmonisatie van beleid in EU op verschillende beleidsterreinen (om een 'level playing field' te realiseren) kan eveneens een voordeel opleveren voor

het concurrentiële sterke Nederlandse agrocomplex, maar dit proces kan ook beperkingen en extra kosten opleveren (vergelijk de Nitraatrichtlijn).

De Europese marktordening met ondersteuning van de prijsvorming van landbouwproducten is in de loop van de jaren al grotendeels afgebouwd. Hiervoor in de plaats is gekomen een systeem met directe inkomenssteun, die is ontkoppeld van de productie (bedrijfstoelagen). Voor de toekenning van deze toelagen gelden voorwaarden waaraan de landbouwer moet voldoen. Dit zijn EU-regels op het gebied van milieu, dierenwelzijn, voedselveiligheid, enzovoort (cross compliance).

Door de afbouw van de marktsteun voor onder meer zuivel, graan en suiker laten de prijzen van deze en ook andere producten de laatste jaren een sterkere schommeling zien. Dit heeft invloed op de inkomens in de landbouw. Genoemde bedrijfstoelagen bepalen de laatste jaren in de grondgebonden veehouderij (melkvee en andere) en de akkerbouw een belangrijk deel van het inkomen van de bedrijven. De mate waarin dat zal blijven gelden is afhankelijk van besluitvorming over de toelagen in de toekomst.

De Europese Commissie heeft in het voorjaar van 2008 met het oog op onder meer een vereenvoudiging van het GLB plannen gepresenteerd (Health Check). De in november 2008 hierover in de EU genomen besluiten geven Nederland de ruimte over te gaan naar vaste toelagbedragen per hectare (flat rate). Maar ook is het mogelijk, gezien een notitie - *de Houtskoolschets* van de minister van LNV, dat op langere termijn de toelag meer een vergoeding wordt voor maatschappelijke prestaties of diensten (groene en blauwe). De hoogte van de toelag wordt dan verder gedifferentieerd naar gebied en bedrijf. Dat biedt kansen voor delen van Fryslân, maar het kan ook nadelen inhouden voor de landbouw in andere delen van de provincie. De kansen zijn afhankelijk van in hoeverre de vergoedingen ook daadwerkelijk een voldoende bijdrage leveren aan de inkomensvorming en daarmee aan het toekomstperspectief van bedrijven.

Het plattelandsbeleid is als tweede pijler van het GLB ontwikkeld onder meer om de concurrentiekracht van de sector te versterken (nu de steun vanuit 'Brussel' via de markt verder afneemt) en te bevorderen dat de landbouw en het platteland in de EU meer functies kunnen vervullen. Voor de toepassing zijn per lidstaat Plattelandsontwikkelingsplannen (POP's) vastgesteld. In Nederland is momenteel POP II van toepassing: dit plan heeft als looptijd 2007-2013. In samenhang met POP II is in Nederland WILG van belang voor de financiering van de (her)inrichting van landelijke gebieden. Provincies spelen een belangrijke rol bij de investeringen in het landelijk gebied (zie ook verder ruimtelijke ordening, landelijk gebied en vitaal platteland). Het plattelandsbeleid, zoals het in Neder-

land wordt uitgevoerd, kent vooral een gebiedsgerichte integrale benadering. Dit biedt ook kansen voor verschillende regio's in Fryslân.

Milieubeleid: vooral mestbeleid

Het Europese milieubeleid is onder meer bepalend op de terreinen van mest (mineralen), biodiversiteit, bodem en water (ook oppervlaktewater). Voor de landbouw relevante Europese regels zijn vooral te vinden in de Kaderrichtlijn Water (KRW), de Nitraatrichtlijn en Emissieplafonds verzurende stoffen (waaronder ammoniak). Verder zijn er Europese regels op het gebied van Milieuvergunningen, milieueffectrapportage (MER) en milieuaansprakelijkheid.

Het Nederlandse mestbeleid is, vanwege de Nitraatrichtlijn, vanaf 2006 gebaseerd op gebruiksnormen per gewas per hectare. In de toekomst kunnen deze, afhankelijk van metingen van de grondwaterkwaliteit, eventueel verder worden aangescherpt. Naast de gebruiksnormen voor mest zijn de dierrechten (varkens- en pluimveerechten) momenteel (nog) belangrijke instrumenten in het mest- en mineralenbeleid. De melkquotering is op zich geen beleidsinstrument ten behoeve van het milieu, maar het heeft er wel invloed op. Terwijl wettelijk is vastgelegd dat de (nationale) dierrechten in vooral de intensieve veehouderij in 2015 verdwijnen, zal dan ook de Europese melkquotering worden afgeschaft. Tot 2015 worden op basis van de Europese Health Check-besluiten de nationale quota geleidelijk uitgebreid. Voor de beheersing van het mineralenprobleem zowel voor als vanaf 2015 is het van belang hoe de veehouderij (omvang van de veestapel en excretie per dier) en de afzet en aanwending van dierlijke mest (ook als energiebron of als 'mineraleninput' voor andere doeleinden) zich ontwikkelen. Hierbij kunnen onderzoek, innovatie en stimulansen van de overheid een belangrijke rol spelen.

Voor de agrarische bedrijven in Fryslân, dat naar verhouding weinig varkens- en pluimveehouderij kent (zie hoofdstuk 2.5.3) is het mestvraagstuk tot dusver minder indringend dan in de gebieden met wel veel intensieve veehouderij en veel bedrijven met een hogere veedichtheid. Met de aanscherping van het mestbeleid (lagere gebruiksnormen) en de voorziene uitbreiding van de melkveehouderij kan dit veranderen. Nu is de derogatie belangrijk om meer dierlijke mest te mogen uitrijden (250 in plaats van 170 kg stikstof per hectare grasland) en de kosten van mestafzet zo laag mogelijk te kunnen houden; gezien het grote aandeel van grasland in Fryslân is de voorwaarde van 70% grasland geen of in elk geval voor minder bedrijven een probleem dan in gebieden met van oudsher veel teelt van snijmais en andere. Het verlengen van de derogatie (in 2009) voor Nederland is belangrijk voor de ontwikkelingsmogelijkheden van de Friese veehouderij en daarmee de ontwikkeling van de omvang van de (melk)veestapel.

Andere EU-beleidsinvloeden

Het GLB en het mestbeleid kunnen als de belangrijkste beleidsfactoren vanuit de EU voor de ontwikkeling van de landbouw in Fryslân worden beschouwd. Maar er zijn tal van andere beleidsterreinen waarop de invloed van de EU groot is, van belang. Hieronder worden er enkele van genoemd:

- *diergezondheid*
het verbeteren van de preventie tegen dierziekten op landbouwbedrijven en in de ketens en het bestrijden van dierziekten;
- *dierwelzijn*
de wijze van huisvesting (ruimte per dier en dergelijke, vooral voor pluimvee, varkens en vleeskalveren) en transport van dieren (duur van de reis en dergelijke);
- *gewasbescherming*
harmonisatie van de toelating van middelen in de EU en het verminderen van de emissies naar lucht en water (oppervlakte- en grondwater), dit laatste is onder meer ook onderwerp van de Europese Kader Richtlijn Water;
- *energiebeleid*
vermindering van de broeikasgassen waaronder CO₂. Voor de tuinbouw speelt in dit verband de verhandelbaarheid van CO₂-rechten, voor de landbouw is de bijmengplicht van biobrandstoffen (bio-ethanol en biodiesel) in benzine en diesel van belang;
- *kwaliteit en veiligheid van landbouwproducten en levensmiddelen*
verminderen van residuen van antibiotica en gewasbeschermingsmiddelen;
- *natuurbeleid*
realisatie van aaneengesloten natuurgebieden (Natura 2000) en soortenbescherming (flora en fauna).

Voor de landbouw en agrosector in Fryslân die sterk op de internationale markt is gericht, is daarnaast vooral ook het algemene monetair-economisch beleid van de EU van groot belang. De uitvoer van producten is - hierop wijzen in 2009 de effecten van de kredietcrisis - gebaat bij stabiele verhoudingen, in algemeen economische zin, maar zeker ook op het gebied van de munten. Binnen de EU is de monetaire samenwerking die heeft geleid tot de introductie van de euro van grote waarde gebleken bij de in 2008 losgebrande kredietcrisis.

Natuurbeleid en -beheer

Het natuurbeleid kent als onderling sterk samenhangende hoofdonderdelen:

- gebiedsbescherming van waardevolle en mooie (natuur)gebieden, zoals de Ecologische Hoofdstructuur (EHS), Wetlands, Nationale Parken, Natura 2000

en Nationale Landschappen. Een aantal van deze gebieden zijn aangewezen als gevolg van internationale afspraken. Zo zijn in de EU de Natura 2000-afspraken gemaakt;

- soortenbescherming, om de verscheidenheid van planten- en diersoorten (biodiversiteit) in stand te houden.

Het natuurbeheer wordt uitgevoerd door terreinbeherende organisaties, particulieren en agrariërs. Voor het natuurbeheer en de omzetting van landbouwgrond in natuurterrein gelden stimuleringsregelingen (SN). Voor het agrarische natuurbeheer zijn er vergoedingen (SAN) in het kader van het Programma Beheer. Hierbij gelden beperkingen voor het uitoefenen van de landbouw, bijvoorbeeld omdat het gebied wordt vernet (het waterpeil wordt verhoogd) kunnen de gewassen minder groeien of om het water schoner te houden mag minder worden bemest, enzovoort. Boeren kunnen in aanmerking komen voor compensatie van de nadelen van deze beperkingen, bijvoorbeeld via de regeling Agrarisch Natuurbeheer.

In delen van Fryslân is dit zeker een belangrijk aandachtspunt; gezien de gegevens van de Landbouwtelling is de deelname aan agrarisch natuurbeheer er relatief groot (zie ook hoofdstuk 2.9). Wel geldt, ook in Fryslân, dat melkveehouders vooral het (lichtere) weidevogelbeheer doen, terwijl de 'overige graasdierhouders' (bijvoorbeeld vleesveehouders) meer het zwaardere, botanisch beheer voor hun rekening nemen. Onder de natuurbeheerders bevinden zich ook de veehouderijbedrijven zonder melkvee. Dit zijn vaak kleinere bedrijven zonder opvolger. Het beëindigen van dergelijke bedrijven op kortere of langere termijn kan negatief zijn voor de continuïteit van het agrarisch natuurbeheer. Dit zal mede afhankelijk zijn van de ontwikkeling van agrarisch natuurbeheer op de gespecialiseerde melkveebedrijven die in oppervlakte groeien.

Hogere landbouwprijzen, zoals die voor melk in 2007, hebben in de regel ook hogere agrarische grondprijzen tot gevolg. Dit kan eveneens negatief zijn voor de deelnamebereidheid aan agrarisch natuurbeheer; veel kopers van de (duurdere) grond willen naar verwachting deze zo productief, dus vaak zo intensief mogelijk benutten. Echter, met het uitzicht op hogere grondprijzen kan door extensieve bedrijven de verkoop worden uitgesteld en het beheer met een vergoeding (voorlopig) worden verlengd. Hoe een en ander de komende 10 jaar uit gaat werken, zal sterk afhankelijk zijn van de ontwikkeling van de prijzen voor agrarische producten en het effect die dit heeft op de grondprijzontwikkeling in de provincie Fryslân.

Agrarisch natuurbeheer (en breder gezien: groene en blauwe diensten) kan bij een verdere herziening van het GLB in het kader van de 'vermaatschappelij-

king' van de bedrijfstoelagen aan de orde komen en in toenemende mate relevant worden. Het betreft het realiseren van een effectieve koppeling tussen de GLB-betalingen en de maatschappelijke doelen en prestaties van de agrarische sector (LNV, 2007, p. 6). Deze ontwikkeling biedt kansen voor de landbouw in bepaalde delen van Fryslân.

Ruimtelijke ordening (RO)

Het nieuwe RO-beleid (*Nota Ruimte*, 2006; nieuwe Wet RO ingegaan op 1 juli 2008) biedt vooral aan provincies nieuwe instrumenten, waaronder de structuurvisie, om nog meer sturing te geven aan de ruimtelijke ordening (Berkhout en van Bruchem, 2008, p. 98). Wel blijft het (gemeentelijke) bestemmingsplan het centrale instrument voor de ruimtelijke ordening, maar wordt het verplicht voor het gehele grondgebied van de gemeente en niet enkel meer voor de bebouwde kom. Nog niet duidelijk is of er regionale verschillen gaan optreden in de mate waarin gemeenten 'onafhankelijk' van de provincies het beleid wat betreft het bouwen in en inrichten van het buitengebied gaan invullen.

Het nieuwe RO-beleid (WRO) bepaalt meer dan in het verleden waar bepaalde typen van agrarische bedrijven zich in gebieden kunnen vestigen en ontwikkelen. Althans het Rijksbeleid biedt de ruimte aan de provincie en aan gemeenten om dat nader vast te stellen. Naast de vraag of gebieden toegang geven voor de betreffende typen land- en tuinbouwbedrijven, is van belang de vraag welke bedrijfsomvang in bijvoorbeeld de intensieve veehouderij is toegestaan. Bij de vaststelling van bestemmingplannen is het de vraag hoe groot een agrarisch bouwblok van een bedrijf maximaal mag zijn; een of enkele hectares. Tot op heden is er in de provincie Fryslân geen harde bouwblokdiscussie gaande tussen lokale overheden en agrarische sector, en lijken er ten aanzien van bedrijfsgebouwen en dergelijke voldoende mogelijkheden voor bedrijven die zich verder willen ontwikkelen in de agrarische takken (zie ook trajecten als De Nije Pleats).

Voorts is er de vraag of, met het dalen van het aantal agrarische bedrijven en de afnemende economische betekenis van de landbouw voor het platteland, in het buitengebied (met tot dusver een agrarische bestemming) ruimte moet worden geboden aan niet-agrarische activiteiten. Deze vraag is ook relevant voor agrariërs die bepaalde vormen van verbreding willen gaan ontplooiën, zoals zorglandbouw, duurzame energie (biomassa), stalling en recreatie.

Gezien de naar verwachting groeiende betekenis van verbreding in Fryslân ten dienste van de samenleving, ook die op enige afstand in de Randstad, kan het hier ook een aandachtspunt zijn om al dan niet (strikt) vast te leggen welke verbredingactiviteiten in het buitengebied kunnen passen en worden toegestaan.

Verbrede landbouw

Mede gezien de ligging van Fryslân, een rustiek gebied, op niet al te grote afstand van stedelijke gebieden (ongeveer 100 km van de noordelijke Randstad) liggen er diverse kansen voor verbrede landbouw. Naast agrarisch natuurbeheer en de verkoop van (eigen) producten zijn er mogelijkheden ook wat betreft het aanbieden van rust, zorg, recreatie, educatie, kinderopvang en gelegenheid voor het houden en stallen van paarden, enzovoort. Voor de continuïteit en ontwikkeling van het agrarisch natuurbeheer is naast publiek of privaat geld (voor beheersvergoedingen), ook de organisatie met de inbreng van en samenwerking in agrarische natuurverenigingen een cruciale factor.

In de productie van duurzame energie op agrarische bedrijven heeft Fryslân een leidende rol (zie LNV, 2009). Er liggen meerdere kansen dit verder uit te breiden, onder andere door projecten als het streven naar energieneutrale gemeenten. Verdere kennisontwikkeling en facilitering kunnen hierbij helpen. Voor de ontwikkeling van verbrede, multifunctionele landbouw is bij de betrokken bedrijven meer gerichte resp. andere kennis en deskundigheid nodig dan voor de traditionele taken van de agrariërs, namelijk het telen van gewassen en het houden van dieren. LNV ondersteunt de kennisverwerving en -verspreiding met het 'kennisnetwerk veelzijdig platteland' en bevordert vanaf 2007 met een task force 'multifunctionele landbouw' de afstemming tussen vraag en aanbod op dit overigens brede gebied van zorg, recreatie, landschapbeheer enzovoort. Kennis en deskundigheid kunnen mede helpen voorkomen dat een verbredingstak ten koste zou gaan van het economisch resultaat van de agrarische hoofdtak.¹

3.2.5 Omgevingsfactoren

Onder omgevingsfactoren kunnen worden verstaan:

- a. de natuurlijke omstandigheden, vooral de grondsoort en de weers- en groeiomstandigheden (klimaat);
- b. de sociaaleconomische omstandigheden en het beleid voor de vestiging en continuïteit van bedrijven;
- c. de agro-infrastructuur van bedrijven in ketens;
- d. kennisinfrastructuur en kennisaanbod.

Over deze 4 punten volgt hieronder een beknopte beschouwing.

¹ Op (grotere) meermansbedrijven kan het een voordeel zijn het arbeidsaanbod gericht in te zetten.

Ad a. natuurlijke omstandigheden

In Fryslân kan in grote lijnen onderscheid worden gemaakt tussen vier (landbouw)gebieden:

- de zeekleigebieden, waar van nature goede mogelijkheden zijn voor de akkerbouw en bepaalde tuinbouwteelten (bloembollen, groenten). In dit gebied, de zogenaamde Bouwstreek, heeft zich vooral de (aardappel)pootgoedteelt ontwikkeld als hoeksteen van de bedrijven. Deze teelt, inclusief opslag, sorteren en verkoopgereed maken van het product, genereert een belangrijk deel van het inkomen op de bedrijven in dit gebied.¹ In de kleigebieden zijn er overigens ook wat betreft de verkaveling en oppervlakte van de bedrijven goede mogelijkheden voor (melk)veebedrijven. Samenwerking tussen akkerbouw en melkveebedrijven kan hier meerdere voordelen bieden;
- de weidegebieden, waar van nature (vrijwel) alleen veehouderij mogelijk is. Dit betreft een substantieel deel van Fryslân. In het westen van de provincie Fryslân bestaat de grond uit klei, maar het grootste deel is veengrond. In dit gebied van de provincie ('Greidhoek') liggen ook de Friese meren. Dit biedt mogelijkheden voor recreatie en dergelijke. Tot op heden heeft de recreatie niet geleid tot grote beperkingen voor de uitoefening van de veehouderij;
- de zandgebieden, de zogenaamde Friese wouden en de Stellingwerven, waar van nature een meer gemengd patroon van relatief kleinschalige bedrijven bestaat. Hier zijn naast (melk)veehouderij ook intensieve veehouderij en akkerbouw te vinden. Het landschap (houtwallen en dergelijke) kan een beperking vormen voor een efficiënte bedrijfsuitoefening. Ook hier speelt recreatie naast landschapsbeheer een rol;
- de Friese eilanden (Ameland, Schiermonnikoog, Terschelling en Vlieland), een specifiek gebied waar landbouwbedrijven veelal in combinatie met natuur (de Habitatrichtlijn, beheersplannen) en/of met recreatie zijn te vinden. Op de eilanden zijn er veelal meer beperkingen ten aanzien van schaalvergroting en hebben bedrijven te maken met hogere kosten dan op het vaste land. De mogelijkheden voor een vitale landbouw liggen, behalve in mogelijke schaalvergroting, in verduurzaming (biogas) en in combinaties met recreatie en streekproducten. Bedreigend kunnen zijn Natura 2000, beheersplannen en andere beperkingen.

¹ De teelt van bloembollen en (akkerbouw)matige groenten biedt in dit gebied mogelijkheden voor hogere saldi per hectare dan bij de teelt van 'klassieke' gewassen als granen en suikerbieten in het bouwplan. De ontwikkeling van deze producten staat onder druk, mede door onvoldoende afzetmogelijkheden in de keten. Door de afbouw van de EU-marktgaranties voor graan en suiker zou juist het belang van de tuinbouwteelten kunnen toenemen.

Overigens zijn er enkele zorg- en aandachtspuntenpunten:

- er is een toenemende belangstelling voor de bodem. Zowel de bodemstructuur, de bodemgezondheid, de bodemvruchtbaarheid als het bodemleven heeft daarbij de aandacht. Vooral het organische stofgehalte in de bodem is niet optimaal met alle gevolgen van dien voor de water- en mineralhuishouding;
- in de noordelijke kuststreek doet zich een aanzienlijke bodemdaling voor als gevolg van zout- en aardgaswinning. Samen met een mogelijk stijgende zeespiegel kan dit leiden tot verzilting doordat de opwaartse druk op het grondwater hoger wordt.

Ad b. sociaaleconomische omstandigheden en het beleid voor de vestiging en continuïteit en vestiging van bedrijven

Fryslân biedt met de andere Noordelijke provincies ruimte voor vestiging van bedrijven met het doel de economische bedrijvigheid en werkgelegenheid te bevorderen. In die zin is sinds decennia aan de orde in welke mate en op welke wijze vanuit de overheid (rijk, provincies, gemeenten) stimulansen worden gegeven, ook ten opzichte van het beleid voor de dicht(er) bevolkte gebieden van Nederland (Randstad en dergelijke). Hierbij wordt naast de middelen uit de aardgasbaten (FES-gelden), ook geld benut van EU-fondsen (Structuurfondsen en dergelijke). Voor de provincies is een gezamenlijke intermediair, de NOM, actief.

Een belangrijk aspect in de stimulansen voor meer bedrijvigheid in onder meer Fryslân zijn verbeteringen in de infrastructurele voorwaarden (wegen en andere) voor de bedrijven.

Op agrarisch gebied zijn onder meer de initiatieven voor de vestiging van glastuinbouwbedrijven van belang. In de provincie Fryslân is door het rijk Berlikum (inclusief Sexbierum) als een van de zeven projectlocaties voor de tuinbouw aangewezen, naast de zes Greenports die in de Nederlandse tuinbouw in ontwikkeling zijn.¹ Het project Waddenkas is hierbij een belangrijk speerpunt. Een ander breed gedragen initiatief door sector en overheid is de verdere ontwikkeling van de Dairy Valley in Goutum.

¹ De volgende soorten bedrijven kunnen zich vestigen in een projectlocatie: teeltbedrijven, handelsbedrijven en tuinbouwtoeleveranciers, waaronder ook veredelaars en vermeerderaars van planten en zaden. Ook kennisinstellingen die actief zijn in de tuinbouw, kunnen hier bijdragen aan een intensieve uitwisseling van kennis. Door samenwerking stimuleren de ondernemingen in de tuinbouwketen elkaar om topprestaties te leveren.

Ad c. agro-infrastructuur van bedrijven in ketens

Belangrijke productie- en marketingketens voor de Friese landbouw zijn vooral de melk- en zuivel en de pootgoedsector. Deze ketens omvatten op hun terrein internationaal toonaangevende ondernemingen. Het gaat hierbij niet alleen om het qua kostenniveau efficiënt opereren van de betreffende ketens, maar evenzeer om het innoveren en benutten van marktkansen in de wereld. Innovatie in de pootgoedsector houdt onder meer in het door kweekwerk steeds opnieuw blijven presenteren van nieuwe aardappellassen. In de zuivel gaat het onder andere om productvernieuwing, gebruikmakend van de unieke eigenschappen van melk en de kwaliteit die de veehouder levert.

Naast de al sterke ondernemingen in de (Friese) pootgoed- en zuivelketens dienen zich nieuwe bedrijven aan in de teelt, marketing en export van (onder meer) groenten, zowel uit de open grond als glasgroenten, en van bloembollen. Van belang is dat deze bedrijven en ketens voldoende 'kritische' massa gaan ontwikkelen voor de positionering in de markt, als zelfstandige units of in aansluiting op de traditionele teelt en handelscentra in vooral het westen van Nederland. De grotere afzetgebieden voor de producten liggen vanuit Fryslân immers relatief ver weg (Randstad, export binnen en buiten de EU).

Op het gebied van intensieve veehouderij laat de pluimveehouderij de laatste jaren een duidelijke groei zien in Fryslân (zie ook hoofdstuk 2.5.3). Voor een belangrijk deel gebeurt dit op melkvee- en akkerbouwbedrijven. Genoemde bedrijven zien kansen om met een pluimveetak de continuïteit te versterken. De bedrijven benutten hierbij de sterke ketenstructuur van mengvoederproductie- en leverantie, afzet van eieren en vleespluimvee, diergezondheidszorg, bedrijfsvoorzorg en dergelijke in combinatie met de ruimere mogelijkheden voor mestbenutting.

Ad d. kennisinfrastructuur en kennisaanbod

Onderzoek, voorlichting en onderwijs zijn van oudsher belangrijke instrumenten van het Nederlandse landbouwmodel, mede waardoor de sector internationaal een sterke positie inneemt. Op dit terrein liggen niet alleen taken bij de overheid, maar ook in toenemende mate bij het bedrijfsleven en landbouworganisaties (zoals LTO Noord), veelal in onderlinge samenwerking en met de overheid. Van belang is dat de kennisinfrastructuur met onder meer de AOC's, Agrarische Hogescholen, praktijkscholen, onderzoeksinstituten en proefbedrijven, adviesverleners (DLV en andere) voldoende kennisaanbod blijft genereren voor de Friese agrosector. De kennisinfrastructuur dient voldoende impulsen te geven voor een

innoverend ondernemerschap in de toekomst. Initiatieven van de recente jaren (melkveeacademie, impulsen op het gebied van pootgoed) gaan in die richting. Samenwerking tussen geledingen (instellingen, organisaties, bedrijven) in de kennisinfrastructuur verdient aandacht. Een voorbeeld is de Dairy Valley, het nieuwe breed gedragen kenniscentrum voor de melkveehouderij. Daarnaast is de Agro Alliantie in oprichting, een samenwerkingsverband van landbouw, agribusiness en kennisinstututen.

4 Ontwikkeling melkveehouderij 2009-2020

4.1 Inleiding

In deze paragraaf wordt voor de Friese melkveehouderij een verwacht beeld gegeven van de ontwikkelingen richting 2020. Dit verwachte beeld is onderbouwd door gebruik te maken van bestaande kennis van onderzoekers, het gebruik van data en modellen, van uitgebrachte publicaties, maar vooral van de uitkomsten van een uitgebreide workshop met Friese melkveehouders en agribusiness, aangevuld met interviews met regionale deskundigen. In dit hoofdstuk wordt zowel ingezoomd op de kansen, maar ook de belemmeringen.

4.2 Ontwikkelingen 2009-2020

4.2.1 Schaalvergroting

Schaalvergroting zal de komende jaren een belangrijke ontwikkeling zijn in de Friese melkveehouderij.¹ Het schaalvergrotingsproces zal de komende jaren versterkt door zetten. Er wordt gesproken over schaa sprongen op bedrijven, bijvoorbeeld van nu 100 naar 200 of 300 koeien of meer. Het gemiddelde bedrijf zal gaan van 90 naar 130 tot 150 stuks; dat zal nog als (een- of tweepersons) gezinsbedrijf functioneren met melkrobot en automatisch voersysteem.

De voordelen ervan, vooral kostenverlaging per kilogram melk, geven de doorslag. Fryslân heeft, in vergelijking met de gemiddelde situatie in Nederland, al relatief grote bedrijven. Wanneer de melkquoting verdwijnt, kan de melkproductie in Fryslân nog meer groeien dan de laatste jaren al het geval was. Het wegvallen van de quoting betekent dat de investeringskosten van schaalvergroting aanzienlijk minder hoog kunnen zijn. Met de huidige lagere melkquotaprijzen, ruimschoots minder dan de helft van tot 2006, is dat nu al het geval.

De belemmeringen voor schaalvergroting, zoals regels op het gebied van ammoniakemissie en ruimtelijke ordening, remmen dit proces maar in beperkte mate af. Wel kunnen milieu (ammoniak) en de daarbij komende lasten de ko-

¹ Voor de biologische melkveehouderij wordt verwezen naar hoofdstuk 7.

mende jaren de beperkende factor of limiet voor schaalvergroting worden waar dat tot nu toe vooral het melkquotum is. Maar mogelijk wordt dit probleem met technische maatregelen opgelost.

Veel gezinsbedrijven zetten schaalvergroting door met het oog op de continuïteit van het bedrijf, vooral bij bedrijfsopvolging en ook wel om het bedrijf geschikt te maken voor meer personen. Op een aantal bedrijven zal dat ook een werknemer zijn. Jonge ondernemers zoeken hun toekomst in de Friese melkveehouderij, en dus wellicht minder dan in het verleden in het buitenland.

Schaalvergroting gaat vaak wel gepaard met de inzet van meer vreemd vermogen, zoals voor de aankoop van grond. Door het aantrekken van veel geleend vermogen, bijvoorbeeld om de veestapel uit te breiden naar 300 koeien (met bijkomende investeringen in gebouwen, grond en inventaris), wordt het bedrijf financieel kwetsbaarder en kan de bedrijfsovername moeilijker worden. Het bedrijf als familiebedrijf aanhouden kan dan een probleem worden. De vraag kan aan de orde zijn om grond extern te financieren, bijvoorbeeld door pacht. Ook de afzet van mest speelt bij de overwegingen om het bedrijfsareaal te vergroten een rol. De aankoop van grond wordt afgewogen tegen de mogelijkheid van investering in technische mogelijkheden om aan milieueisen te voldoen.

Schaalvergroting wordt ook ingegeven door andere ontwikkelingen, zoals het investeren in een biogasinstallatie. Hiervoor is een zekere schaalgrootte nodig om deze zowel technisch als financieel optimaal te kunnen benutten.

Schaalvergroting zal ook richting 2020 een doorlopend proces zijn; er is geen eindpunt voor aan te geven. Momenteel zijn er twee optima aan te geven: voor het eenpersoonsbedrijf (met hulp vanuit het gezin) rond de 1 miljoen kg melk en voor een meermansbedrijf met soms betaalde arbeidskrachten in doorsnee rond de 2,5 miljoen kg melk. De spreiding in melkproductie op de zeer grote bedrijven blijft groot.

Rol van provincie

De provincie kan schaalvergroting faciliteren door grotere bouwkvavels toe te staan en op de bestaande kvavels ruimte te geven voor grotere of extra gebouwen. Het laatste is ook in het belang van de continuïteit van minder grote bedrijven. Ook in het ruimtebeleid dient er aandacht voor te zijn, bijvoorbeeld door verplaatsing van bedrijven te bevorderen.

Schaalvergroting gaat meestal gepaard met een verslechtering van de verkavelingspositie (paragraaf 2.7.2). Een verslechtering leidt tot hogere bedrijfskosten en daarmee een extra druk op de inkomens. In DLG (2005) komt deze problematiek uitvoerig aan de orde en worden richting de provincie aanbevelingen rond inrichtingsfactoren gedaan.

4.2.2 Kostprijsverlaging

Schaalvergroting is veelal op langere termijn effectief om de kostprijs te verlagen. Op kortere termijn zijn de kosten van de investeringen in schaalvergroting relatief hoog. Kostenbeheersing is voor alle, ook de niet op schaalvergroting gerichte, bedrijven van belang. De productiekosten laten nog steeds een grote spreiding zien tussen vergelijkbare bedrijven. Kostenbeheersing kan op veel bedrijven dan ook tot een hoger inkomen leiden.

4.2.3 Samenwerking

Samenwerking kan op verschillende manieren en in diverse vormen plaats vinden, waarbij de mate van samenwerking sterk uiteen kan lopen. Het kan gaan om vergaande samenwerking, zodat de deelnemende bedrijven nagenoeg samen gaan, maar ook om afspraken over het gebruik van machines, uitwisseling van grond, mestafzet en dergelijke. Samenwerking kan belangrijk zijn om kostenvoordelen te behalen of om beter gebruik te maken van de beschikbare grond, bijvoorbeeld voor de pootgoedteelt, en van arbeid.

Samenwerking komt niet van de grond wanneer boeren geen zeggenschap over zaken willen delen en er geen noodzaak toe wordt gevoeld; bijvoorbeeld bij een hoge melkprijs is ieder geneigd zelf zaken te initiëren.

Samenwerking kan aan de orde zijn bij het opstarten van nieuwe zaken, zoals de aanleg van een biogasinstallatie en -leidingen.

Samenwerking kan eventueel goed geregeld worden in een commanditaire vennootschap.

Rol van provincie

De provincie kan daar waar mogelijk bijdragen of deelnemen om perspectievolle samenwerkingsverbanden van de grond te helpen, bijvoorbeeld biogasleidingen (van Koudum naar Workum).

4.2.4 Verbreding

Fryslân is met veel grondgebonden landbouw en veel ruimte bij uitstek een provincie voor verbrede landbouw. Dan gaat het bijvoorbeeld om (in de meeste gevallen) agrarisch natuurbeheer en ook om agrotourisme en (in groeiende aantallen) om zorglandbouw en soms ook educatie. Maar ook duurzame energieproductie (in glastuinbouw met wkk en in de veehouderij met bijvoorbeeld biogas) hoort hieronder. In Fryslân scoort laatstgenoemde verbredingstak goed.

Verbreiding dient in veel gevallen een maatschappelijk doel en levert een positieve benadering van de landbouw op. Dat is belangrijk, maar het gaat ook om de financiële vergoeding van de door de verbreiding geleverde diensten.

De vraag is of verbreiding past bij grote landbouwbedrijven, waar de productie van melk en dergelijke centraal staat. Waarschijnlijk moet het antwoord zijn dat het per soort verbreiding verschillend ligt. Zo is zorglandbouw veelal moeilijk te combineren met gespecialiseerde grootschalige landbouw, terwijl biogasproductie juist een bepaalde schaal van landbouw vereist. Agrarisch natuurbeheer is vooral gebiedsafhankelijk en mede afhankelijk daarvan kan er ruimte zijn voor schaalvergroting.

Natuurbeheer

Natuurbeheer biedt (puur) een vergoeding voor gederfde inkomsten en gemaakte kosten, dus het levert nauwelijks of geen extra inkomen op. De hoogte van de vergoeding (of premie) bepaalt wel mede de animo voor natuurbeheer.

Het overleg van de landbouw met de natuurorganisaties (Fryske Gea) verloopt beter dan in het verleden. Dit geldt ook voor de boeren die overeenkomsten willen afsluiten voor het beheer van grond. Een aantal boeren maakt gebruik van de regeling functieverandering, dat gaat nog wat schoorvoetend. Boeren missen wel eens kennis over de maatregelen en de inpassing in het bedrijf, over kosten en baten en dergelijke. De boeren die meedoen doen dat toch vaak uit gedrevenheid, idealisme. Dat geldt ook wel bij andere vormen van verbreiding (zorg en recreatie); het moet in de genen van de ondernemer of partner zitten.

Verweving van natuur en landbouw op gebiedsniveau onder regie van de provincie verloopt steeds beter, er zijn zogenaamde grutto- en landschapsskringen. De verwerving van grond voor de EHS loopt niet hard meer en ook het particuliere en agrarische natuurbeheer neemt niet zo veel meer toe. Toch moet er in het kader van de realisatie van de EHS nog het nodige gebeuren, onder andere via de aankoop van landbouwgrond.

Samenwerking tussen boeren en zelf initiatief nemen is ook belangrijk in relatie tot natuur en het imago van de landbouw. Er zijn voorbeelden dat groepen boeren zelf aan de slag gegaan zijn met natuurbeheer: weidevogel-, maai- en bemestingsbeheer, aanleg van poelen en dergelijke. Op een klein deel (bijvoorbeeld 5%) van het areaal is dat dan met subsidies (POP) kostenneutraal gerealiseerd.

Zorglandbouw

Zorglandbouw is sterk afhankelijk van overheidsbijdragen in de sfeer van het beleid voor ouderen, gehandicapten en andere doelgroepen. In die zin is het sterk

afhankelijk van subsidies (vergoedingen), waarbij gemeenten een rol hebben (WMO).

Educatie

Op sommige landbouwbedrijven worden ook activiteiten ontplooid op het gebied van educatie (uitleg en rondleiding voor schoolklassen). De beloning ervoor is echter nog niet volwaardig, in vergelijking met de beloning van de leerkracht en de voorzieningen die op bedrijf moeten worden getroffen.

Rol van provincie

Met ILG/POP-projecten kan de provincie de ontwikkeling van verbrede landbouw stimuleren. Diversificatie van activiteiten is een van de speerpunten van POP2. Mogelijk gaat het bedrijfstoelagenbeleid van de overheid, zie *de Houtskoolschets* van minister Verburg (2008), ook het leveren van maatschappelijke diensten bevorderen. De huidige cross-compliance eisen van de EU zijn niet meer dan de al vastgestelde wettelijke regelingen. De provincie kan in de tussentijd nog wel stimulerend zijn voor het vergroten van de omvang van het agrarisch natuurbeheer.

4.3 Conclusies en aanbevelingen

Conclusies

De overheersende opinie van de mensen die in het kader van dit project bevestigd zijn over de ontwikkeling van de melkveehouderij in Fryslân is dat er de komende jaren een duidelijke vergroting van de bedrijven zal plaats vinden en dat de totale melkproductie in de provincie verder zal stijgen. De stijging kan door het wegvallen van de Europese melkquotering zelfs sneller verlopen dan de afgelopen 10 jaar, toen een stijging van 10% werd gerealiseerd.

Het overgrote deel van de bedrijven zal het karakter van een gezinsbedrijf houden. De inbreng van eigen arbeid en relatief veel eigen kapitaal blijft heel belangrijk. Mede door technologische ontwikkeling en kennis zal op deze bedrijven de melkveestapel kunnen groeien naar een niveau van 125 à 150 melkkoeien in 2020. Een kleiner, maar groeiend aantal bedrijven zal veel meer koeien melken. Deze zeer omvangrijke bedrijven zullen in doorsnee meer dan 2,5 miljoen melk produceren.

Hierop aansluitend is er vertrouwen in de toekomstmogelijkheden en de concurrentiekracht van de melkveehouderij in de provincie. In een aantal opzichten

(huidige bedrijfsomvang, goed vakmanschap relatief lage grondprijzen) heeft de Friese melkveehouderij een voordeel ten opzichte van andere provincies in Nederland. De mogelijkheden voor bedrijfsontwikkeling zijn in veel gevallen goed; er zijn relatief weinig belemmeringen vanuit het RO-beleid (denk aan bouwblokbeperkingen) of het milieubeleid. Ook de animo van jongeren om in de bedrijven op te volgen en te investeren in bedrijfsontwikkeling is groot.

Hoewel het vakmanschap goed is, vinden de huidige melkveehouders en agribusiness dat er veel meer aandacht voor innovatie en kennisoverdracht moet zijn. De kansen voor de Friese melkveehouderij liggen vooral ook in een verdere innovatie. De laatste jaren worden nieuwe ontwikkelingen zoals biogasproductie goed opgepakt. Rond kennisontwikkeling en -overdracht ontstaan nieuwe initiatieven, zoals de oprichting van de breed ondersteunde Dairy Valley.

Naast de gespecialiseerde melkproductie is er in Fryslân ook ruimte voor andere vormen van veehouderij, waaronder schapen, en voor diverse vormen van verbreding. Vooral voor het laatste lijken de perspectieven goed. Naast de al op veel bedrijven bestaande verbreding in de vorm van natuurbeheer zijn er (ook) groeiende kansen op het gebied van energieproductie, zorg, educatie en agrotourisme. Verbreding kan afhankelijk van de vorm in combinatie met vergroting van de melkveehouderijtak plaats vinden. Bijvoorbeeld investeren in de biogasproductie stimuleert schaalvergroting. Sommige andere takken van verbreding, zoals zorglandbouw, passen eerder op een veehouderijbedrijf waar geen melkkoeien worden gehouden. Een belangrijk aandachtspunt bij verbreding is de inkomensbijdrage die daar uit voort vloeit. Aandachtspunten daarbij zijn: dragen de vergoedingen voldoende bij aan het behoud van het continuïteitsperspectief van het bedrijf, en gaat de verbrede tak niet teveel ten koste van de economische resultaten van de agrarische tak(ken).

De schaalvergroting in de melkveehouderij houdt ook in dat er voortdurend melkveehouders stoppen en productierechten en (een deel van de) grond verkopen. Zij blijven, afhankelijk van de leeftijd, veelal nog wel veehouder, maar dan met een 'overig graasdierbedrijf'. Op dergelijke bedrijven staat de melkproductie niet centraal, en is verbreding veelal gemakkelijker in te passen dan op de gespecialiseerde melkveebedrijven.

De vooruitzichten voor de schapenhouderij zijn bij een groei van de Friese melkveehouderij minder gunstig. Veel melkveehouders stoten de schapen af. Groeimogelijkheden zijn er afhankelijk van de beschikbare grond (natuurgebieden, dijken) wel voor de betrekkelijk kleine groep van gespecialiseerde schapenhouders.

De situaties en toekomstmogelijkheden voor de (melk)veehouderij zijn niet gelijk in geheel Fryslân. De Friese eilanden (Ameland, Schiermonnikoog en Ter-

schelling) zijn in dit verband zeer specifiek. De ondernemers hebben hier zelf initiatieven genomen om de kostennadelen van de melkproductie op een eiland te compenseren met onder meer de combinatie veehouderij en recreatie.

Aanbevelingen

De rol van de provincie ten aanzien van de ontwikkeling van de (melk)veehouderij en de verbreding van de landbouw kan vrij divers zijn. Enkele punten hierin zijn:

- het ruimte blijven bieden voor bedrijfsontwikkeling in de vorm van schaalvergroting en verbreding. Flexibel beleid rond benodigde bedrijfsgebouwen is nodig (bouwblokgrrootte, inpassing in landschap - zoals initiatief De Nije Pleats);
- het bieden van stimulansen voor verbetering op het platteland en verbrede landbouw door (onder meer) ILG/POP-gelden. De opbrengsten van verbredingsactiviteiten moeten op termijn zodanig zijn dat er een voldoende inkomensbijdrage ontstaat. Meer verbreding leidt tevens tot meer contacten tussen boeren en burgers en daarmee meer begrip en draagvlak voor de primaire agrarische sector;
- stimulerend zijn voor het vergroten van de omvang van het agrarisch natuurbeheer (inclusief waterpeil), eventueel vooruitlopend op de inzet landelijk met bedrijfstoelagen (voorbereid zijn op de Houtskoolschets van het ministerie van LNV);
- het stimuleren van samenwerking tussen bedrijven, vooral wanneer deze innoverende initiatieven nemen, bijvoorbeeld op het vlak van de energievoorziening. Een voorbeeld is samenwerking met steden of gemeenten die richting 2020 in toenemende mate een energieneutrale situatie nastreven;
- het verbeteren van de verkavelingsituatie van de grondgebonden bedrijven. De schaalvergroting zal de komende 10 jaar tot een verdere verslechtering van de verkavelingspositie leiden en daarmee tot extra bedrijfskosten. Een trend die de laatste 10 jaar al duidelijk is opgetreden. Meerdere regio's komen de komende 10 jaar in aanmerking voor een verbetering van de inrichting van het landelijk gebied (zie ook aanbevelingen DLG, 2005).

5 Ontwikkeling akkerbouw 2009-2020

5.1 Inleiding

Teneinde de regionale visie op de toekomst van de akkerbouw in Fryslân in beeld te krijgen is een workshop georganiseerd met vertegenwoordigers uit de akkerbouw, de afnemers, de toeleveranciers, de banken en andere stakeholders. Met deze breed samengestelde groep is aan de hand van stellingen intensief gediscussieerd over de invloed van de drijvende krachten op de ontwikkelingen in de Friese akkerbouw, bekeken vanuit de verschillende gezichtspunten. Steeds is ook de rol benoemd die de provinciale overheid zou kunnen vervullen om de gewenste ontwikkelingen te initiëren, te stimuleren en/of te ondersteunen.

5.2 Regionale visie (uitwerking workshops, interviews)

5.2.1 Pootaardappelteelt

Voor Friese akkerbouwbedrijven is de pootaardappel het belangrijkste product. Het genereert ruim de helft van het inkomen en vormt naast melk het visitekaartje van de Friese landbouw met een wereldwijde reputatie. Gesteld kan worden dat vrijwel alle akkerbouwbedrijven op de noordelijke kleigronden wat betreft de planning van het bouwplan, de inzet van arbeid en de investeringen in machines en gebouwen en dergelijke, georganiseerd zijn rond de pootaardappelteelt.

Van de pootaardappelteelt gaat dan een enorme vitaliteit van uit die - mede door de uitstekende infrastructuur en de kennisconcentratie - het mogelijk maakt ook in de toekomst deze centrale rol te kunnen blijven vervullen. De verwachting dat de pootaardappelteelt zich zal handhaven wordt verder ingegeven door de volgende overwegingen:

- de wereldwijde sterke positie van de aardappel in het algemeen, die mogelijk nog wordt versterkt doordat de FAO 2008 heeft uitgeroepen tot internationaal jaar van de aardappel vanwege hoge opbrengstpotenties, hongerbestriving, gezondheidsaspecten voor de mens en de relatief lage waterbehoefte tijdens de teelt (www.potato2008.org). Wat exact de effecten hiervan zullen zijn is (nog) niet duidelijk, maar iedere uitbreiding van het areaal consumptieaardappelen vergroot uiteraard de afzetkansen van hoog-

waardig pootgoed. Als gunstige factoren voor de Friese pootgoedsector zijn hierbij van belang:

- de uitstekende kwaliteit van het geproduceerde pootgoed;
- de goede uitgangspositie van de bedrijven qua structuur en financiële positie;
- de goede infrastructuur qua toelevering van noodzakelijke productiemiddelen en afzet van de producten;
- de unieke kennisinfrastructuur in Nederland met een hoog innovatief vermogen;
- het professioneel en breed uitdragen van het product in veel opzichten, bijvoorbeeld door middel van de Aardappeldagen;
- het hoge niveau van vakmanschap op de primaire productiebedrijven.

5.2.2 Waterhuishouding

Mede door klimaatverandering krijgt Noord-Fryslân steeds vaker te maken met heftige regenval. De afvoer van dit regenwater is op dit moment ontoereikend, met als gevolg dat de aardappelen regelmatig 'natte voeten' hebben, met alle negatieve gevolgen voor de opbrengsten en de kwaliteit. Een ander gevolg van de klimaatsverandering is een duidelijke afname van het aantal oogstbare dagen. In verband daarmee is het steeds vaker onvermijdelijk om met zwaar materiaal te rooien, terwijl de bodemomstandigheden dat eigenlijk niet toelaten. Het gevolg is verdichting van de grond en een verdere verslechtering van het waterdoorlatend vermogen van de bodem. Aan de andere kant leidt verdichting van de grond ook tot een slechte beworteling met problemen gedurende droogteperiodes als gevolg. Diepte-investeringen in de grond zijn nodig om de ontwatering te verbeteren.

Daarnaast zal ook de waterafvoer moeten worden verbeterd om de gevolgen van clusterbuien (grote hoeveelheden regenwater in korte tijd) te kunnen verwerken. Dit kan onder andere worden bereikt door verbreding van sloten met een vlakker verlopend talud zodat de waterbuffer wordt vergroot.

5.2.3 Bodemvruchtbaarheid

De bodem is ook om andere redenen momenteel niet in optimale conditie. Vooral het organische stofgehalte is te laag, waardoor gewassen zich onvoldoende ontwikkelen, de weerbaarheid afneemt en bacterieziekten vervolgens een kans krijgen. De oppervlakte geschikte grond voor de pootaardappelteelt is beperkt. De gebruikelijke 1 op 3 teelt van aardappelen is voor de bodemvruchtbaarheid op

langere termijn niet optimaal, maar voor de rentabiliteit (en dus voor de bedrijfscontinuïteit) noodzakelijk. Het ziet er naar uit dat de toekomstige mestwetgeving de aanvoer van fosfaat verder gaat beperken. Dit heeft niet alleen implicaties voor de fosfaatvoorziening, maar beperkt ook de aanvoer van organische mest. Het wordt daardoor moeilijker het organische stofgehalte voldoende op peil te houden dan wel te krijgen. Alle inventiviteit zal moeten worden aangeboord om aan dit dilemma zo goed mogelijk tegemoet te komen. Veel bedrijven zullen in de bodem moeten investeren door onder andere het graanstro te hakselen en onder te ploegen, luzerne en/of groenbemesters te gaan telen.

Samenwerking met melkveehouders in het gebied kan een goede oplossing zijn om de bodem te verbeteren door een tweejarig grasgewas af te wisselen met een jaar pootgoedteelt. Een dergelijke vruchtwisseling is een prima impuls voor de bodemgesteldheid. Daarbij doen zich echter twee problemen voor in verband met de mestwetgeving. Het eerste probleem is dat de akkerbouwer van de veehouder een zeer stikstofrijke bodem ontvangt en na de pootaardappelteelt een stikstofarme bodem weer teruglevert. De veehouder heeft binnen het gebruiksnormenstelsel geen mogelijkheid het stikstofniveau weer op peil te brengen. Dit probleem is vrij eenvoudig op te lossen door de akkerbouwer, omdat hij door huur van stikstofrijke grond juist minder stikstof nodig heeft. De akkerbouwer en de veehouder kunnen in onderling overleg dit deel van het probleem dus oplossen. Het tweede - daarmee samenhangend - probleem is moeilijk oplosbaar. Door het scheuren van de grasmat gaat namelijk veel stikstof uit de bodem verloren. Deze hoeveelheid kan binnen de mestwetgeving onvoldoende worden gecompenseerd en weerhoudt sommige veehouders ervan grasland ter beschikking te stellen aan akkerbouwers. Dit probleem doet zich niet voor bij de teelt van snijmais, maar in de snijmaisteelt heeft als grote nadeel dat teelt van dit gewas niet leidt tot bodemverbetering, maar veeleer het tegendeel. Daarom is uitrui van grond voor de maisteelt voor de akkerbouwer niet aantrekkelijk.

5.2.4 Ziekten en plagen

De schade door bacterieziekte neemt de afgelopen jaren toe. Onderzoek van het LEI (Prins en Breukers, 2008) wees uit dat de schade in de jaren 2003 tot 2007 gemiddeld ongeveer 1,0 tot 1,5 eurocent per kg pootaardappelen heeft bedragen. Dit bedrag betreft alleen de directe schade; er is nog geen rekening gehouden met schade door eventueel imagoverlies.

Veel publieke aandacht krijgt een incidentele uitbraak van bruinrot. Toch wordt dit door de sector als een beheersbaar probleem ervaren. Het aantal ge-

constateerde besmettingen met bruinrot is in de laatste jaren fors afgenomen. Het totaal aan maatregelen heeft hieraan bijgedragen: vooral de combinatie beregeningsverbod en partijtosten blijkt effectief te zijn. Uiteraard grijpt het beregeningsverbod in op de rentabiliteit van de pootaardappelteelt, maar gezien het verspreidingsrisico van bruinrot legt de akkerbouw zich hierbij neer.

Aardappelmoeheid is een probleem dat door de sector nog onvoldoende wordt onderkend. Met ingang van 2008 is de nieuwe richtlijn van LNV ingegaan, waarbij besmette (delen van) percelen in principe 12 jaar niet gebruikt mogen worden voor onder andere de pootaardappelteelt. De omvang van de besmetting is nog niet duidelijk, maar mogelijk gaat het om enkele honderden hectaren pootgoed.

De aandacht voor bedrijfshygiëne is voor verbetering vatbaar. Veel bedrijven nemen weinig hygiënemaatregelen. Het kostenaspect blijkt hierbij een grote rol te spelen, terwijl de risicoperceptie relatief laag is (men is geneigd relatief veel risico te nemen). Pas op het moment dat bedrijven direct of indirect geconfronteerd worden met ziekteproblemen nemen zij hygiënemaatregelen serieuzer. Het telen van GMO-rassen met een hoge resistentie tegen bepaalde ziekten, zoals phytophthora kan een oplossing zijn om eventuele toelatingsbeperking voor chemische middelen gedeeltelijk te pareren. Op dit moment is teelt van GMO-rassen niet toegestaan.

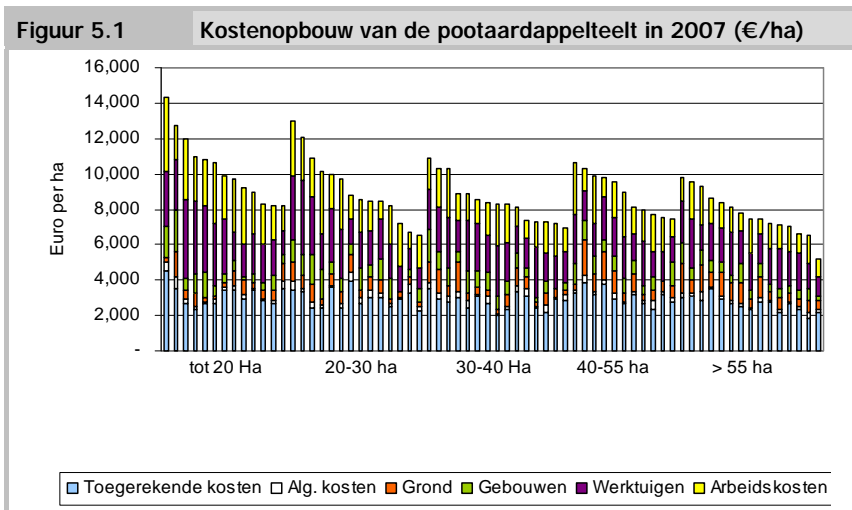
5.2.5 Verzilting

Mogelijke verzilting van de bodem is een reëel risico. Door een combinatie van bodemdaling als gevolg van zout- en aardgaswinning en zeespiegelstijging door klimaatsverandering komt er een benoemde opwaartse druk op het onder de Friese kuststrook liggende zoute grondwater. Steeds vaker blijkt het zoute grondwater tot in de sloten door te dringen. Toch lijken het voorlopig vooral beleidsmakers te zijn die zich zorgen maken over negatieve gevolgen van verzilting voor de agrarische sector. De landbouw zelf maakt zich minder zorgen. Volgens hen blijven de gevolgen beperkt omdat beregening toch al vrijwel uitgesloten is vanwege de bruinrotproblematiek. Bovendien kan verzilting worden tegengegaan door het spoelen met zoet water dat aangevoerd wordt uit het IJsselmeer en het Friese merengebied. Indien echter deze mogelijkheid zou worden afgesneden kan het gebied voor onoverkomelijke problemen komen te staan.

5.2.6 Concurrentie

De concurrentie vanuit het buitenland - met name uit Frankrijk - neemt toe. Dit houdt verband met de beperkte hoeveelheid grond in Nederland, waardoor handelshuizen uitwijken naar teeltgebieden elders. Men teelt daar vaak op een extensievere wijze en heeft daardoor minder last van bijvoorbeeld aardappelmoehheid.

Overigens vormt de lokale pootaardappelteelt in de afzetgebieden de grootste concurrentie. Bij een hoge prijs voor pootaardappelen gaat men in de afzetgebieden (bijvoorbeeld in Marokko) zelf meer pootaardappelen telen voor de lokale consumptieaardappelteelt. Voor hen is de afweging om het kwalitatief betere, maar dure, Friese pootgoed te kopen dan wel het zelf te verbouwen. In het laatste geval bespaart men op de kosten, maar levert men in op opbrengst. Kostprijsbeheersing is daarom van groot belang. Netjes, Janssens en Jansen (2007) toonden enorme verschillen in de teeltkosten van pootaardappelen aan tussen bedrijven. De kosten varieerden van minder dan € 7.000 tot meer dan € 10.000 per hectare (zie figuur 5.1).

5.2.7 Schaalvergroting

De schaalvergroting van de afgelopen jaren zal zich naar verwachting onverminderd voortzetten. De optimale oppervlakte pootaardappelen ligt rond 40 tot 50 ha. Anno 2009 verbouwt de gemiddelde teler ruim 20 ha. Een verdubbeling van

de oppervlakte aardappelen per bedrijf zou - bij een gelijkblijvende totale oppervlakte pootaardappelen - logischerwijs inhouden dat het aantal bedrijven zou halveren. Dit wordt door de deelnemers aan de workshop als een reële inschatting ervaren. Om tot deze oppervlakte te komen is het niet nodig dat het bedrijf als geheel verdubbelt. Een aanzienlijk deel van de extra pootaardappelen zal geteeld worden op grond die wordt gehuurd of geruild.

Een gepaste strategie in dit verband is dan ook het aangaan van een samenwerkingsverband tussen twee of meer bedrijven. Ingeschat wordt echter dat intensieve samenwerking slechts mondjesmaat tot stand zal komen. Vooral het idee dat men de bedrijfsvoering niet meer geheel in eigen hand zal hebben is hieraan debet.

Een voordeel van schaalvergroting is het gemakkelijker kunnen adopteren van innovaties op technisch vlak. Indien een bepaalde innovatie zijn voordeel heeft bewezen, zal deze snel algemeen door de sector worden toegepast. Soms is een bepaalde schaalgrootte om kostentechnische redenen noodzakelijk om ten volle van deze voordelen te kunnen genieten.

5.2.8 Opengrondstuinbouw

Voor een bredere basis onder de Friese akkerbouw en voor de regionale werkgelegenheid zou uitbreiding van de huidige bescheiden vollegrondsgroententeelt welkom zijn. In de workshop werd geconstateerd dat de omstandigheden voor uitbreiding op dit moment niet optimaal zijn. Vooral productie voor de versmarkt is problematisch vanwege de vrij grote afstand tot de afzetgebieden en de ontsluiting van sommige deelgebieden. Voor de conservenindustrie lijken in potentie wel mogelijkheden te bestaan, temeer omdat hiervoor een grootschalige regionale opzet niet beslist noodzakelijk is. Ook enkele telers zouden namelijk voor bedrijven van buiten de regio kunnen produceren. Daarbij valt te denken aan producten als uien en winterwortelen. Indien het echter alleen de teelt in Fryslân plaats zou vinden en de producten daarbuiten zouden worden verwerkt, brengt de teelt slechts beperkte voordelen met zich mee. Vestiging van een gehele vollegrondsgroenteketen in Fryslân heeft namelijk voordelen voor de werkgelegenheid. Als reden waarom de teelt van dergelijke gewassen niet tot wasdom is gekomen worden de sterk variërende contractvoorwaarden genoemd en de sterke positie van de pootaardappelteelt. Daarnaast speelt mee dat vollegrondsgroenten over het algemeen inzet van vreemd personeel op het akkerbouwbedrijf vereisten. Een aantal akkerbouwers wil de arbeidsbehoefte juist zoveel mogelijk invullen met gezinsarbeid. Ten slotte ontbreekt bij de meeste akkerbouwers teeltkennis en -ervaring.

De bloembollenteelt komt in de kleigebieden nauwelijks voor. Uitbreiding hiervan wordt niet verwacht.

5.2.9 Ondernemerschap

Het is evident dat de te verwachten snelle ontwikkelingen in de nabije toekomst hoge eisen aan het management zullen stellen. Niet alleen zullen de beperkingen in de bijvoorbeeld de bemesting en de gewasbescherming het vakmanschap van de akkerbouwers op de proef stellen, maar ook zal de verdubbeling van de teeltomvang eisen stellen aan de strategische besluitvorming en het organisatievermogen van de ondernemer. Het schort op veel bedrijven aan een voldoende ontwikkeld ondernemerschap. Weliswaar zullen de 'vakmannen' het nog lang lange tijd vol kunnen houden naast de ondernemers, maar uiteindelijk zal de toekomst aan de ondernemers zijn.

Ook de toenemende eisen van de afnemers en de invloed van maatschappelijke ontwikkelingen op de bedrijfsvoering (onder andere cross compliance) vergen een hoger niveau van ondernemerschap dan tot nu toe het geval was.

Helaas zijn er in Fryslân onvoldoende mogelijkheden voor akkerbouwonderwijs op hbo-niveau. Ook het stranden van de initiatieven voor de pootgoedacademie wordt als een gemiste kans ervaren.

5.3 Conclusies en aanbevelingen

5.3.1 Conclusies

De Friese kleiakkerbouw heeft een stevige basis in de vorm van de pootaardappelteelt. Verreweg het grootste deel van de bedrijfsactiviteiten zijn georganiseerd rond deze teelt. Verwacht wordt dat de teelt zich zal handhaven rond de huidige omvang. De sterktes van de pootaardappelteelt zijn de wereldwijde reputatie wat betreft de kwaliteit in de breedste zin van het woord. Bij het ongeveer gelijk blijven van de Friese oppervlakte marktbaar akkerbouwgewassen (inclusief opengrond groenten), zal het aantal (gespecialiseerde) akkerbouwbedrijven mogelijk in de periode 2005-2020 met ongeveer 40 tot 50% dalen, dus wellicht gaan halveren. Dit heeft onder meer te maken met het (vrij lage) opvolgingspercentage op de bedrijven met een oudere ondernemer en de noodzaak om door schaalvergroting tot lagere kosten te komen.

Tegenover de potenties van de Friese akkerbouw, staan ook bedreigingen, maar over het algemeen worden deze als oplosbaar gezien. De meeste zorgen

bestaan rond de bodem: zowel de fysische bodemgesteldheid (verdichtingsproblematiek en waterdoorlatendheid), de bodemvruchtbaarheid (organische stofgehalte en bodemleven) als de bodemgezondheid (bodemgebonden ziekten en plagen) zijn niet in optimale conditie. Investerings in de bodem en de waterhuishouding zijn nodig om de situatie te verbeteren. Verduurzaming van de teelt kan worden bereikt door vooral het organische stofgehalte in de bodem te verbeteren, de bedrijfshygiëne te optimaliseren en beheersing van de kostprijs.

Voor verbreding van de akkerbouwactiviteiten zijn wellicht potenties te vinden in de vollegrondsgroententeelt. De infrastructuur is op dit moment echter onvoldoende voor een grootschalige ontwikkeling hiervan.

Schaalvergroting in de akkerbouw zal plaatsvinden langs twee sporen: verwerving van grond door aankoop - waarbij duidelijke schaalprongen gemaakt zullen worden - en huur van grond, eventueel via grondruil met melkveehouders in het gebied. Samenwerking met de veehouderij in het gebied is hiervoor noodzakelijk.

5.3.2 Aanbevelingen

Ook voor de akkerbouw kan de provincie een rol van betekenis spelen. In grote lijnen is die rol onder te brengen in vier categorieën:

1. stimulering van kennisontwikkeling, -overdracht en toepassing:
 - stimuleren van ondernemerschap door onderwijs en cursussen;
 - het stimuleren van een goede bodemvruchtbaarheid, bodemgesteldheid en bodemgezondheid via bewustwording, voorlichting en onderwijs, eventueel ondersteund door inzet van POP-gelden;
 - ontwikkeling en verspreiding van innovaties in het algemeen stimuleren
Mogelijkheden bieden voor pilots om alternatieven voor het mestbeleid te onderzoeken;
 - nadenken over en stimuleren van alternatieven voor de 'Pootgoedacademie'.
2. ruimtelijke ordening:
 - beleid maken vanuit de erkenning dat er zowel vakmannen als ondernemers zijn, die beide bestaansrecht hebben. Dus aan de ene kant mogelijkheden bieden voor (sterke) schaalvergroting, maar daarbij niet de bedrijven die consolideren buiten spel zetten;
 - onderzoek financieren naar de mogelijkheden van ontwikkeling van opengrondstuintbouw en afhankelijk van de uitkomsten daarvan stimuleren van de ontwikkeling daarvan en het nemen van de daarvoor noodzakelijke logistieke en ruimtelijke orderingsmaatregelen.

3. Infrastructurele maatregelen:
 - stimuleren van de verbetering van het waterbergend vermogen, de waterafvoer en drainage via voorlichting, onderwijs en zo mogelijk medefinanciering;
 - verbetering van knelpunten in het lokale wegennet;
 - het zich blijvend inzetten voor verziltingswerende maatregelen, zoals het tegengaan van bodemdaling en het doorspoelen van de regio met zoet water vanuit het IJsselmeer en de Friese boezem.
4. landelijk beleid beïnvloeden:
 - het ondersteunen van pilots en andere initiatieven die eventuele belemmerende wetgeving aan de kaak stelt;
 - het (mede) uitzetten van een Technology Assessment aangaande de aspecten van GMO-rassen en afhankelijk van de bevindingen het stimuleren van toelating daarvan;
 - mogelijkheden bieden voor pilots om alternatieven voor het mestbeleid te onderzoeken.

6 Glastuinbouw

6.1 Drijvende krachten

De ontwikkelingen in de glastuinbouw en de aanverwante bedrijvigheid (glastuinbouwcomplex) evenals in de Friese glastuinbouw worden in de periode tot 2020 behalve door de Ausgangssituatie ook bepaald door de drijvende krachten (Silvis en De Bont, 2009). De drijvende krachten hebben betrekking op de vraag naar producten (door demografische ontwikkelingen, economische groei en consumenten voorkeuren), het internationale handels- en landbouwbeleid, het milieubeleid, de ontwikkelingen in het gebruik van de ruimte en de technologische ontwikkelingen en mogelijkheden (aanbodsontwikkeling).

In kernwoorden gelden voor de glastuinbouw de volgende drijvende krachten (Silvis en De Bont, 2005; Ruijs et al., 2009):

- welvaartsgroei stimuleert vraag naar kwalitatief hoogwaardige groenten en sierteeltproducten;
- supermarkten kiezen tussen luxe en prijs;
- verdere schaalvergroting in handel en retail;
- liberalisatie biedt kansen in nieuwe markten; concurrentiekracht afhankelijk van de ontwikkeling van de euro;
- keurmerken slaan aan;
- emissies naar omgeving (gewasbescherming, energie en bemesting) dwingen tot aanpassingen op de bedrijven;
- lichtuitstoot en megabedrijven ontmoeten maatschappelijke kritiek;
- Greenports, LOG's en satellietlocaties bieden ruimte voor duurzame ontwikkeling;
- focus op product vernieuwing en kwaliteitsverbetering (life science, lifestyle en beleving);
- automatisering bevordert verlaging arbeidskosten;
- nieuwe kassen, energietransities en -concepten beperken energiekosten;
- ketentransparantie versterkt door ICT.

6.2 Nederlandse glastuinbouw

De Nederlandse glastuinbouw omvat ruim 10.000 ha op circa 6.800 bedrijven (CBS Landbouwtelling). Het areaal glastuinbouw is sinds 2000 min of meer sta-

biel gebleven, maar vertoont na 2005 een lichte daling. Het aantal bedrijven is vanaf 1995 sterk gedaald bij gelijktijdige schaalvergroting. De gemiddelde bedrijfsomvang (uitgedrukt in nge¹) is in 2007 aanzienlijk gestegen ten opzichte van 2000 (Berkhout en Van Bruchem, 2008).

In tegenstelling tot eerdere LEI-studie (Groot en Ruijs, 2004; Silvis en De Bont, 2005) zal het areaal glastuinbouw in Nederland slechts licht groeien naar 2020. De sterke internationale concurrentie voor zowel groenten als sierproducten, de hoge productiekosten in Nederland (onder andere energie en arbeid) en de sterke marktmacht van retail, tuincentra en bouwmarkten dwingen de bedrijven eerder tot intensivering dan tot fysieke uitbreiding van het productieareaal. Daarbij richt de Nederlandse glastuinbouw zich op het kwalitatief betere marktsegment (waardecreatie).

De Nederlandse overheid zet met betrekking tot een duurzame glastuinbouwontwikkeling in op de drie Greenports (Westland/Oostland, Aalsmeer en omgeving en Venlo en omgeving), de tien Landbouw Ontwikkeling Gebieden (LOG's) en de regionale satellietlocaties en heeft daarvoor een specifieke ruimtelijk beleid geformuleerd. Verspreid liggende of solitaire glastuinbouwbedrijven is men voornemens te saneren. De uitvoering van het ruimtelijk beleid voor de glastuinbouw verloopt tot op heden moeizaam. Opvallend daarbij is dat de grootste ontwikkelingen (eerst Zuid-Hollandse en Zeeuwse eilanden en daarna Agriport A7) zich buiten de aangewezen locaties afspelen. De Zuidplaspolder (Greenport Westland/Oostland) en de LOG's Rundedal, Luttelgeest en Grootslag verlopen (zeer) traag. Alleen de LOG's Bergerden en IJsselmuiden en sinds kort LOG Terneuzen ontwikkelen zich gunstig. LOG Berlikum was vanaf de start van het ruimtelijk beleid (2002) al feitelijk ingevuld.

6.3 Glastuinbouw in Fryslân

De glastuinbouw in Fryslân is sinds 2003 (na het vollopen LOG Berlikum) weinig meer gegroeid. Eind 2006 is door provincie Fryslân het streekplan 2007 *Ruimtelijke kwaliteit (Om de kwaliteit fan de romte)* vastgesteld. In dit streekplan is 450 ha (brutoareaal of circa 225 ha netto glas) uitbreiding van glastuinbouw opgenomen; hiervan wordt globaal de helft ingevuld ten zuiden van Sexbierum, aansluitend bij de bestaande glastuinbouw; ook bekend als het 'Waddenglas' project.

¹ Nge: Nederlandse grootte-eenheid, een maat voor de economische omvang van het primaire bedrijf.

Op basis van een interview met twee grote glastuinbouwondernemers worden de onderstaande kansen en bedreigingen genoemd voor de glastuinbouwontwikkelingen in Fryslân. Ook is daarbij gebruik gemaakt van kennis uit andere relevante publicaties.

Kansen

- Ruimtelijke mogelijkheden voor grootschalige productiebedrijven, vooral voor jonge ondernemers uit Fryslân.
- Goede klimatologische omstandigheden: lichtinstraling, zeeklimaat en waterkwaliteit.
- Voldoende aanbod van kwalitatief goed personeel Dit is mede gebaseerd op een inschatting van de huidige grote ondernemers, met ook inzet van buitenlanders.
- Duurzaam energiegebruik door middel van biovergisting en aardwarmte en invoer van CO₂ als restproduct via de haven van Harlingen.
- Lagere ziektedruk met mogelijkheden voor chemievrij telen.
- Logistiek goede ligging ten opzichte van Noord-Duitsland, Scandinavië en Oost-Europese landen.
- Aanwezigheid van jonge en hoger opgeleide ondernemers met groeipotenties.
- Positieve houding van lokale overheden en de provincie.

Bedreigingen

- Veranderend inkoopgedrag van retailers: inkoop kan snel verplaatsen naar nieuwe productielocaties in binnen en buitenland uit oogpunt van logistieke ligging.
- Aanscherping regels voor lichtuitstoot; wordt nu maar deels nageleefd.
- Regionale producten kunnen ook elders ontstaan.
- Uitbreiding Berlikum II (Waddenglas) is nog geen gelopen race.
- Concurrentie van Agriport A7 (ambitie om uit te groeien naar 900 ha netto glasareaal) om grootschalige bedrijven.
- Blijvende verdeeldheid onder Nederlandse groentetelers met betrekking tot hun positie richting handel en retail.
- Bevolkingskrimp op de langere termijn.

6.4 Slotbeschouwing

De glastuinbouw in Fryslân heeft het in zich om uit te groeien naar een concentratie gebied in Noord-Nederland. De condities zijn aanwezig en de regio heeft de potenties en de (jonge) ondernemers om dit waar te maken. De vraag is alleen hoe lang de financiële crisis in de wereld en de marktmacht van handel en retail aanhoudt en daarmee de snelheid van de glastuinbouwontwikkeling in Fryslân bepaalt.

7 Biologische landbouw

7.1 Inleiding

Dit hoofdstuk neemt de huidige en toekomstige situatie voor biologische landbouw in Fryslân onder de loep. In paragraaf 7.2 wordt eerst ingegaan op een aantal nationale trends. Vervolgens worden in paragraaf 7.3 een aantal krachten beschreven die belangrijk zijn voor de ontwikkeling van de biologische landbouw in de komende 10 jaar. In paragraaf 7.4 wordt ingezoomd op de ontwikkeling van biologische landbouw in de provincie Fryslân. Het hoofdstuk sluit af met een aantal aanbevelingen voor provinciaal beleid.

7.2 Nationale trends

7.2.1 Consumptie

De Nederlandse consumptie van biologische voedingsmiddelen is de afgelopen jaren toegenomen. In 2008 besteedden de Nederlandse consumenten in totaal ongeveer € 580 miljoen aan biologische producten; in 2002 was dit nog € 375 miljoen. De gemiddelde jaarlijkse omzetstijging was bijna 7%. Het marktaandeel in de totale Nederlandse voedingsmiddelenmarkt groeide in die periode van 1,6% naar 2,1%.

Tabel 7.1	Consumentenbestedingen in Nederland naar verkoopkanaal (in miljoenen euro's) en aandeel in de totale Nederlandse voedingsmarkt						
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Supermarkten	180,0	178,5	184,4	182,2	199,6	230,9	256,6
Speciaalzaken	145,0	160,0	171,0	179,9	197,2	215,9	234,6
Overige kanalen	50,0	53,0	53,7	57,9	63,5	72,1	92,3
Totaal biologisch	375,0	391,0	409,1	420,6	460,3	518,9	583,4
Marktaandeel	1,6%	1,6%	1,7%	1,8%	1,9%	2,0%	2,1%

Bron: Biologica (2009).

De groei deed zich in alle verkoopkanalen voor. De supermarkten verkopen de meeste biologische producten (44% in 2007), op de voet gevolgd door de

speciaalzaken (42%). Deze laatstgenoemde groep omvat de reformzaken, de natuurvoedingswinkels en de biologische slagerijen. De overige kanalen zijn goed voor de resterende 14% en bestaan uit catering, boerderijverkoop, boerenmarkten, webwinkels, abonnementen en bezorgsystemen.

Binnen het voedingsmiddelenpakket zijn verschillen te constateren in marktaandeel (tabel 7.2). In vergelijking met de gehele voedingsmiddelenmarkt nemen de biologische verse AGF (26%) en de verse zuivel en eieren (19%) een groter deel marktaandeel dan gemiddeld. Het aandeel van de overige voedingsmiddelen en de kant en klaarmaaltijden (althoewel 34%) in de biologische markt is daarentegen kleiner dan gemiddeld.

Tabel 7.2 Omzetverdeling van biologische voedingsmiddelen en totaal voedingsmiddelen naar productgroep in 2007 (in %)		
	Biologisch	Totaal
Verse AGF	26,0	13,6
Verse zuivel en eieren	19,2	13,2
Vers vlees, vleeswaren en vleesvervangers	13,7	15,8
Vers brood	6,4	5,9
Overige voeding en kant en klaarmaaltijden	34,7	51,5
Totaal	100,0	100,0
Bron: Biologica (2009).		

In vergelijking met andere landen scoort de Nederlandse biologische consumptie beneden gemiddeld. In Denemarken, Oostenrijk en Zwitserland is het biologische marktaandeel ruim tweemaal zo groot als in Nederland en ook in Duitsland is het beduidend hoger. Lager ligt het marktaandeel in het Verenigd Koninkrijk, Frankrijk en Italië. Absoluut gezien besteedden Nederlanders in 2006 gemiddeld € 28,00 per hoofd van de bevolking aan biologische voedingsmiddelen. Dat is het laagst van alle acht onderzochte West-Europese landen.

7.2.2 Productie in Nederland en in Fryslân

In Nederland werd in 2008 ruim 50.000 ha benut voor biologische landbouw. Vanaf 2004 liep de oppervlakte iets terug, maar in 2008 groeide het areaal met ruim 7%. Gemiddeld wordt in Nederland 2,5% van de oppervlakte cultuurgrond gebruikt voor biologische landbouw. Dit percentage is vanaf 2004 vrijwel gelijk gebleven. Flevoland is zowel relatief (8% van oppervlakte) als absoluut (ruim 7.000 ha) gezien de provincie met de grootste oppervlakte biologische land-

bouw. Fryslân heeft na Flevoland, Gelderland en Drenthe de grootste oppervlakte biologische landbouw (in 2008: 5.604 ha) binnen haar grenzen. In 2008 was het aandeel in Friesland 2,4% in de totale oppervlakte. In tegenstelling tot de landelijke trend bleef de oppervlakte de afgelopen 5 jaar toenemen met gemiddeld ruim 2% per jaar.

Binnen het biologische grondgebruik was het aandeel grasland en voedergrassen in 2007 ongeveer 71%; AGF-producten werden op 11% van het biologische areaal geteeld, granen op 12% en overige biologische producten op 4% van de oppervlakte. Twee procent van de oppervlakte lag braak. Deze percentages wijken niet veel af van die in de gangbare landbouw. In Fryslân bestaat het areaal biologische landbouw voor ruim 90% uit grasland en voedergrassen. Dit is een hoger percentage dan in de gangbare Friese landbouw waar 84% van de cultuurgrond wordt gebruikt voor de teelt van grasland en voedergrassen. Dit houdt tevens in dat de biologische akker- en tuinbouw een duidelijk kleiner aandeel heeft in het grondgebruik dan de gangbare sector.

Eind 2005 waren er bijna 16.000 melkkoeien op biologisch gecertificeerde melkveehouderijbedrijven. De meeste koeien bevinden zich in de provincies Gelderland, Fryslân en Overijssel. Deze zijn samen goed voor bijna de helft van het aantal biologische koeien in Nederland.

Friesland herbergt in 2007 9% van de biologische bedrijven en 11% van het biologische areaal in Nederland. In Friesland betreft het voornamelijk graasdierbedrijven, waarvan een 60-tal gespecialiseerde melkveebedrijven. Voor de rest gaat het om een beperkt aantal gemengde bedrijven en akkerbouwbedrijven. In 2008 waren er 120 biologische bedrijven in Friesland.

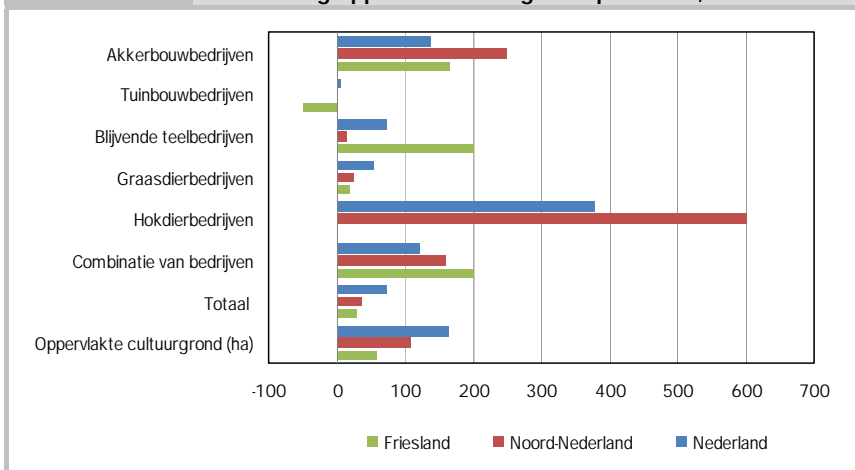
Tabel 7.3 Biologische bedrijven per NEG-type in Nederland, Noord-Nederland en Fryslân, 2007

	Aantal			Aandeel ten opzichte van Nederland	
	Nederland	Noord-Nederland	Fryslân	Noord-Nederland	Fryslân
Akkerbouwbedrijven	154	28	8	18%	5%
Tuinbouwbedrijven	129	13	3	10%	2%
Blijvende teeltbedrijven	75	8	3	11%	4%
Graasdierbedrijven	562	166	90	30%	16%
Hokdierbedrijven	91	7	1	8%	1%
Combinatie van bedrijven	222	39	12	18%	5%
Totaal	1.233	261	117	21%	9%
Oppervlakte cultuurgrond (ha)	50.864	13.893	5.554	27%	11%

Bron: CBS Landbouwelling; bewerking LEI.

In de periode 1997-2007 is het aantal bedrijven minder sterk gestegen dan landelijk. Wel is het areaal met een 50% toegenomen. Evenals bij de gangbare landbouw hebben ook meerdere biologische bedrijven sinds 1997 uitgebreid.

Figuur 7.1 Ontwikkeling aantal biologische bedrijven naar sector, en ontwikkeling oppervlakte biologische productie, 1997-2007

Tabel 7.4 Aantal kenmerken biologische landbouw en gangbare landbouw in Fryslân			
	Biologisch	Gangbaar	Biologisch in % totaal
Oppervlakte cultuurgrond	5.600	234.200	2,4
Waarvan grasland en voedergewassen	5.100	197.000	2,6
Waarvan akker- en tuinbouw	500	37.200	1,4
Aantal bedrijven	120	5.959	2,0
Oppervlakte per bedrijf	48	39	
<i>Melkveehouderij:</i>			
Melkkoeien per bedrijf	63	90	
Melkquotum per bedrijf	384.800	722.400	
Melkkoeien per hectare	1,1	1,5	
Melkquotum per hectare	6.700	12.400	

Bron: CBS-Landbouwtelling 2008.

In de provincie Fryslân hebben de biologische bedrijven (2% van totaal) 2,4% van de cultuurgrond.

In de melkveehouderij zijn de biologische bedrijven aanzienlijk kleiner in aantallen koeien en beschikbare melkquotum. Omdat het verschil in hectaren tussen de biologische en gangbare melkveebedrijven niet groot is, zijn de biologische bedrijven met 1,1 melkkoeien per hectare dan ook duidelijk extensiever.

7.3 Drijvende krachten

De Lauwere et al. (2003) noemen vier categorieën motieven voor ondernemers voor omschakeling naar een biologische bedrijfsvoering. De motieven die door omgeschakelde telers worden aangevoerd vóór omschakeling liggen vaak op hetzelfde vlak als de motieven tégen omschakeling die door gangbare telers worden aangevoerd; echter, de percepties van beide groepen kunnen haaks op elkaar staan. Risicopercepties spelen op verschillende vlakken een belangrijke rol in de beslissing om om te schakelen.

Motieven voor omschakeling komen voort uit verwachtingen en overtuigingen van de teler de volgende vlakken:

- *ideologische motieven*

een belangrijk motief voor biologische telers liggen op het vlak van levensovertuiging. Steekwoorden die De Lauwere et al. noemen zijn: belangstelling

voor natuur en natuurlijke processen, zingeving in het leven, gezondheid, zorg voor milieu, werkvreugde, uitdaging in de bedrijfsontwikkeling, contact met consument door rechtstreekse verkoop;

- *technische motieven*

biologische boeren noemen soms technische motieven om om te schakelen (zoals bodemgezondheidsaspecten, maar over het algemeen zijn deze motieven juist een reden om *niet* om te schakelen. Vooral een groter ziekten- en plagenrisico, meer (zware) arbeid, andere vruchtwisselingseisen vormen voor gangbare landbouwers een knelpunt om over te stappen op biologische landbouw;

- *economische motieven*

bij de duidelijke visie die biologische boeren hebben over hun bedrijfsstrategie speelt uiteraard ook de rentabiliteit een rol. Men ziet over het algemeen gunstige perspectieven in de markt voor biologische producten. (Potentiële) omschakelaars overwegen de overstap alleen als deze economisch haalbaar is en er perspectief is op goede afzetmogelijkheden, zodat de continuïteit van het bedrijf niet in gevaar komt. Uit LEI-onderzoek (De Bont et al., 2008) blijkt dat de biologische melkveehouders en akkerbouwers de afgelopen jaren gemiddeld gezien geen slechtere economische resultaten hebben geboekt dan hun gangbare collega's. Een economische motief dat omschakeling in de weg kan staan is marktzekerheid;

- *institutionele motieven*

hieronder vallen onder meer een zekere sociale druk (zowel ingegeven door de sociale omgeving als door maatschappelijk bewegingen), eisen vanuit de keten en stimulering vanuit de overheid.

Factoren die de risicoperceptie en daarmee het ondernemersgedrag bepalen zijn: persoonlijke kenmerken van de ondernemer (waaronder risicohouding, persoonlijkheidskenmerken, en innovativiteit), zoek- en leergedrag en toegankelijkheid van kennis en financiële speelruimte. Potentiële omschakelaars zijn te vinden onder ondernemers met kenmerken als: actief, interesse voor diversificatie, streven naar een hoge toegevoegde waarde, 'groene vingers', risicoaccepterend of -zoekend, zorgzaamheid (voor natuur en milieu). Minder geschikte kenmerken zijn bijvoorbeeld: passief, behoedzaam en risicomijdend. Vaak zijn daarom 'sterke' ondernemers te vinden op de bedrijven, die voor een deel niet de geëigende paden volgen, maar juist de niches opzoeken. Dit leidt tot een bonte verzameling van producten, bedrijven, ondernemers (economisch tegenover ideologisch gedreven) en strategieën (groeistrategie tegenover verbreding en verdieping).

Het belangrijkste is dat de (potentiële) biologische teler zijn strategische keuze bepaalt op grond van een weloverwogen visie. Hij moet ervan overtuigd zijn dat de omschakeling de juiste weg is. Ook moet hij beschikken over de juiste vaardigheden: niet alleen wat betreft vakmanschap maar ook wat betreft persoonlijkheidskenmerken en competenties om actief op zoek te gaan naar kennis, tegen de stroom in te kunnen roeien of het 'lef' te hebben om ongebaande paden in te slaan en oude netwerken te verlaten.

Ook in de voor dit project georganiseerde workshop met biologische boeren kwamen deze motieven naar voren. Vooral het economische en het ideologische motief zijn daarin uitgebreid ter sprake geweest. Beide soorten motieven zijn van veel belang, al merken De Lauwere et al. wel op dat bij de huidige generatie omschakelaars naar biologische teelt ideële motieven een minder sterke en economische motieven een sterkere rol spelen dan in het verleden.

In vergelijking met de gangbare landbouw heeft de biologische landbouw met een andere kosten- en opbrengstenstructuur te maken

De biologische melkveehouderij in Nederland kenmerkt zich door qua oppervlakte vrij grote bedrijven met een lage veebezetting. Verder is het gemiddelde melkquotum op biologische bedrijven 30 tot 35% kleiner (in Friesland zelfs 47%). De productie per hectare en per dier is dan ook lager dan op de gangbare bedrijven. De veebezetting in de biologische melkveehouderij is namelijk gebonden aan een maximale stikstofgift uit dierlijke mest van 170 kg N per hectare. Dat is aanzienlijk lager dan de gangbare melkveehouderij, waar in verband met de aan Nederland toegekende derogatie 230 kg N/ha geldt. Bovendien worden geen kunstmeststoffen toegediend. Een aanvulling op de stikstofvoorziening wordt gevonden door het grasland in te zaaien met een gras-klavermengsel. De prijs van biologisch krachtvoer is hoger dan van het gangbare krachtvoer, maar er wordt minder krachtvoer gebruikt dan in de gangbare melkveehouderij. De melkgift per koe blijft daardoor achter, waardoor meer koeien worden gehouden om het melkquotum vol te melken. De dierenartskosten per dier zijn aanzienlijk lager.

De koeien gaan gemiddeld wel langer mee: het vervangingspercentage ligt op biologische bedrijven vijf procentpunten lager dan op gangbare bedrijven. Ook de ontwikkeling van de gemiddelde bedrijfsomvang (gemeten in hoeveelheid melkquotum) blijft achter, vooral door een tijdelijk afnamestop door de melkverwerkers vanwege een overaanbod van melk door een minder sterk stijgende afzet van biologische zuivelproducten. De bestaande bedrijven konden daardoor tijdelijk minder groeien. Tussen 2001 en 2008 zijn de gangbare melkveebedrijven tweemaal zo hard gegroeid dan de biologische.

Het prijsniveau is voor de leveranciers aan Friesland Campina gekoppeld aan de gangbare melkprijs. Dit heeft als gevolg dat de huidige val van de gangbare

prijs volledig doorwerkt in de biologische melkprijs, terwijl dat qua deelmarkt misschien niet nodig zou hoeven zijn.

Ook de bedrijfsstructuur van biologische akkerbouwbedrijven verschilt van de gangbare structuur. Vaak telen biologische akkerbouwers een grotere diversiteit aan gewassen met in het bouwplan vrij veel opengrondsgroenten. Groentegewassen hebben gewoonlijk hogere geldopbrengsten dan akkerbouwgewassen, maar daar staan ook hogere kosten tegenover. Vooral de arbeidskosten zijn hoger in verband met gewasverzorging (veelal handmatig wieden) en productverwerking (verkoop klaar maken).

De kg-opbrengsten per hectare zijn lager dan in de gangbare landbouw door het lagere bemestingsniveau en een groter ziekte- en plagenrisico omdat geen gebruik kan worden gemaakt van chemische middelen. Daartegenover staat een hoger prijsniveau. In tegenstelling tot de melk zijn er over het algemeen qua prijsvorming geen koppelingen met gangbare plantaardige producten, maar komen de prijzen veelal via het marktmechanisme tot stand.

7.4. Ontwikkelingen in de provincie Fryslân

7.4.1 Inleiding

Voor dit onderzoek is een workshop georganiseerd met stakeholders uit de primaire sector en de keten. Via deze workshop is getracht zo goed mogelijk gebruik te maken van de specifieke kennis in de regio en de visie van de aanwezigen aangaande de huidige positie en de verwachte ontwikkeling van de biologische landbouw in Fryslân en de rol die de provincie daarbij zou kunnen spelen. In de volgende subparagrafen komen de verschillende items aan bod die in de workshop zijn besproken en geven de visie weer die door de biologische sector tijdens de workshop naar voren zijn gebracht.

7.4.2 Uitbreiding

In de provincie Fryslân zijn ook voor de biologische sector mogelijkheden verder uit te breiden. Er is in het algemeen voldoende grond beschikbaar, al moet daarbij wel geconcurrereerd worden met gangbare bedrijven die uitbreiden, en die nogal eens over meer financiële ruimte beschikken. Toch is de gemiddelde grondprijs in Fryslân nog lager dan het gemiddelde nationale niveau. Ook zijn er - afhankelijk van de regio en ook van het ondernemerschap - mogelijkheden

aanwezig voor (meer) verbredings- en/of verdiepingsactiviteiten. Wat betreft de mogelijkheden voor vestiging of omschakeling naar biologische landbouw zijn er in de provincie geen fysieke belemmerende factoren.

Wel kan voor sommige arbeidsintensieve bedrijven het aantrekken van geschikt personeel een probleem zijn. Dat geldt niet zozeer voor het laaggeschoold personeel - voor hen is het werken op een biologisch bedrijf relatief aantrekkelijk vanwege de grote afwisseling in werkzaamheden - maar veeleer personeel in managementfuncties. Van hen wordt een combinatie verwacht van idealisme, landbouwkundige kennis en competenties op het gebied van marketing, techniek en omgaan met personeel en klanten. Dit geldt uiteraard in grotere mate voor de meer complexe bedrijven met meerdere producten en verbredings-/verdiepingsactiviteiten dan voor de meer eenvoudige biologische (en gangbare) bedrijven.

Ook potentiële bedrijfsopvolgers zouden aan de genoemde criteria moeten voldoen. Dat is vaak niet in de volle breedte aanwezig; dit wordt nog bemoeilijkt vanwege het feit dat een opvolgingsproces vaak al op jonge leeftijd in gang zou moeten worden gezet, terwijl de opvolger in spé qua ontwikkeling vaak nog niet rijp is voor de ideologie achter biologische landbouw. Overigens ligt het opvolgingspercentage in de gangbare en biologische landbouw in Fryslân op eenzelfde niveau (respectievelijk 37 en 39%).¹

De meest belangrijke belemmering voor uitbreiding is de vraag naar biologische producten. Uit paragraaf 7.1 bleek dat de vraag zich slechts mondjesmaat ontwikkelt. Niet uitgesloten is zelfs dat de vraagontwikkeling ombuigt naar neerwaartse trend onder invloed van de huidige economische crisis. Afhankelijk daarvan wordt voor de Friese situatie een gematigde uitbreiding van de biologische landbouw verwacht tot een niveau van 3% tot maximaal 4% van het landbouwareaal in 2020.

7.4.3 Strategieën tot rendementsverbetering

Evenals in de gangbare landbouw heeft een deel, veelal de grotere, biologische bedrijven een groeistrategie. Voor deze bedrijven zijn weinig belemmeringen om over te gaan tot schaalvergroting. Wel zal er voldoende financiële ruimte aanwezig moeten zijn.

Overigens zijn er in Nederland veel biologische bedrijven die inkomensaanvulling zoeken via verbredingsactiviteiten, zoals zorgboerderijen, natuurbeheer en

¹ Landelijk is het opvolgingspercentage 34 voor de gangbare landbouw en 44 voor de biologische landbouw.

recreatie. Het ideologische aspect speelt daarbij vaak een rol. Of een dergelijke strategie succes kan hebben hangt af van de lokale mogelijkheden van het bedrijf, zoals de vraag of er een stad of een zorginstelling in de nabijheid van het bedrijf aanwezig is en of het bedrijf ligt in een recreatief aantrekkelijk gebied. Zeker zo belangrijk is het of de verbredingsactiviteit 'past' bij de ondernemer als persoon.

Hetzelfde geldt in grote lijnen voor verdieping van het bedrijf. Hiervan is sprake als het bedrijf de afzet van de geteelde producten zelf ter hand neemt en zodoende (een deel van de) keten uitschakelt. Naar schatting minstens 25% van de Friese biologische bedrijven doet aan boerderijverkoop of heeft een eigen afzetkanaal via lokale winkels of horeca of via de keten van natuurvoedingswinkels. Juist op de biologische bedrijven zijn relatief veel ondernemers meer geneigd tot verbreding/verdieping van hun bedrijf dan tot schaalvergroting. Dit geldt in het bijzonder voor de meer principiële stroming binnen de biologische landbouw, zo stellen de deelnemers aan de workshop.

Een factor die maakt dat schaalvergroting minder aantrekkelijk is heeft te maken met de eigen, vaak kleinschalige afzetkanalen. In een dergelijke situatie is er snel sprake van overproductie; men kan in de praktijk vaak niet meer produceren dan de eigen klant vraagt. Het vinden van andere afzetkanalen is vaak erg moeilijk. Om dit te compenseren verbouwen de biologische tuinders en akkerbouwers vaak een grote diversiteit aan producten.

Een andere groeibelemmerende factor is soms het aanbod van arbeidskrachten. Vooral in de plantaardige sector is de productie arbeidsintensiever dan op gangbare bedrijven. Vaak kan met laag geschoold en/of tijdelijk personeel worden volstaan. In dat geval hangt het vooral af van de ondernemer of hij met deze groep werknemers (scholieren, huisvrouwen, Polen) wil werken of dat hij juist de voorkeur geeft aan gezinsarbeid. Kostprijsbeheersing is (uiteraard) ook voor de biologische sector van belang, maar de focus gaat daarnaast ook uit naar het geven van een stukje extra toegevoegde waarde aan het product. Juist voor de biologische sector kan deze 'extra' waarde voor meer verbetering van het rendement zorgen dan kostprijsbeheersing.

Samenwerking als strategie voor verbetering van het rendement wordt vooral gezocht binnen de sector zelf. Die samenwerking gaat dan vooral om afzet, zowel horizontaal als vertikaal, maar ook technische innovaties worden vaak gezamenlijk ontwikkeld.

7.4.4 Prijsvorming

Naast de ideologische factor is het verwachte rendement (in de praktijk veelal een mix van deze twee) een drijvende kracht voor de overgang naar een biologische bedrijfsvoering. Als de meerprijs van biologische melk ten opzichte van gangbaar voldoende hoog is zal de biologische sector zich kunnen ontplooiën. Die voldoende meerprijs zal mede afhangen van de vraag van de consument.

Voor de melkprijs is de koppeling tussen biologisch en gangbaar heel direct. ASG Wageningen UR berekent ieder jaar het kostprijsverschil tussen gangbare en biologische melk en dit verschil wordt door de coöperatie extra als meerprijs op de gangbare prijs uitbetaald. Dit heeft als nadeel dat op dit moment de biologische melkprijs even snel gekelderd is als de gangbare, terwijl dit markttechnisch gezien wellicht niet nodig is. De verwachting van de deelnemers aan de workshop is dat de fusie van Fryslân Campina binnen enkele jaren meer mogelijkheden gaat bieden voor biologische melk en zuivel.

Voor de plantaardige sector speelt het verschil met de gangbare prijs veel minder. Bovendien zijn de prijzen vaak moeilijk vergelijkbaar vanwege de extra toegevoegde waarde door verdiepingsactiviteiten.

7.4.5 Ondernemingsvorm

Verreweg de meeste biologische bedrijven zijn te kenschetsen als gezinsbedrijven. De verwachting is dat de veehouderijbedrijven vooral echte gezinsbedrijven blijven, waarbij zowel de arbeid, het kapitaal als het bedrijfsrisico bij de ondernemer en zijn gezin liggen. In de plantaardige sector is de situatie meer divers. Toch is ook hier het beeld dat kapitaal en risico vooral bij de ondernemer(s) ligt en de arbeid in een aantal gevallen ook voor een belangrijk deel wordt geleverd door werknemers.

7.4.6 Benutten van EU-steun en overige aspecten

Voor biologische bedrijven zijn er over het algemeen meer mogelijkheden om aan maatschappelijke wensen qua duurzaamheid te voldoen dan de gangbare. Duurzaamheid - in de brede zin van het woord - raakt namelijk aan het bestaansrecht van biologische landbouw. IFOAM, de internationale federatie van biologische landbouworganisaties, spitst duurzaamheid toe op vier thema's: gezondheid, ecologie, billijkheid en zorg (bron: www.biologica.nl/sites/default/files/beginselen.pdf). In verband daarmee komt de biologische landbouw in de praktijk dicht bij de geformuleerde beleidsdoelstellingen in Pijler II van het ge-

meenschappelijk landbouwbeleid. Janssens en Prins (2007) noemen in een ruwe schatting dat de biologische landbouw mogelijk in verhouding tot de productie-omvang tweemaal zoveel aanspraak zouden kunnen maken op de Pijler II-gelden dan de gangbare landbouw. Hiervan is overigens slechts een klein deel exclusief voor de biologische landbouw beschikbaar gesteld. Het is zelfs niet onmogelijk dat de nationale politiek besluit om een deel van de gelden direct te koppelen aan biologische landbouw (Buurma, Janssens en Prins, 2009, in voorbereiding). Dit omdat de biologische landbouwmethode een aantal direct aanwijsbare maatschappelijke kostenbesparingen oplevert (Meeusen et al., 2008).

Op zich zijn de productieomstandigheden voor biologische melkveehouderij in Fryslân relatief gunstig; veel bedrijven zijn minder intensief (vee per hectare) dan de biologische bedrijven in andere provincies.

Evenals landelijk, is ook in Fryslân de gangbare productie in de melkveehouderij aanzienlijk intensiever (zie tabel 7.4). Dit biedt in gebieden met natuurlijke beperkingen, zoals Natura 2000-gebieden, kansen: de extensievere biologische bedrijfsvoering is gemiddeld veelal beter inpasbaar dan de steeds grootschaliger gangbare melkveehouderij.

Een ander aspect is dat het mestgebruik op gangbare bedrijven zich steeds dichterbij de biologische melkveehouderij beweegt, waardoor een overstap voor gangbare bedrijven naar een biologische productiewijze minder groot wordt.

De biologische landbouw wil de komende jaren enig tegenwicht bieden tegen de in de ogen van de deelnemers aan de workshop sterk doorgedreven schaalvergroting in de gangbare landbouw. Biologische landbouw kan voor maatschappelijk draagvlak zorgen en kan daarmee een antwoord zijn op kritiek uit de samenleving tegen (extreem) grote gangbare bedrijven. Ook de biologische landbouw ontkomt echter niet geheel aan schaalvergroting; het prijsverschil met het gangbare product zal naar verwachting niet erg groot worden. Kostenbeheersing is dus ook in het biologische bedrijf nodig. Een belangrijk punt blijft dat biologische landbouw moet passen bij de ondernemer.

7.5 Conclusie

Op grond van de ontwikkelingen en visies in dit hoofdstuk zien we als meest waarschijnlijke ontwikkeling van de biologische landbouw een beperkte groei van een aandeel biologische landbouw van 2,4% in 2008 naar 3% tot hooguit 4% in 2020. Voldoende uitbreidingsmogelijkheden, relatief veel mogelijkheden voor

verbreding in samenhang met veranderend EU-beleid spelen hierbij een stimulerende rol.

Aanbod van geschikte arbeid en afzetkanaalontwikkeling zijn echter aandachtspunten. Een veel grotere uitbreiding wordt, gezien de mogelijkheden op de afzetmarkten, niet verwacht. De consument stuurt vooral het productie-aanbod van biologische producten.

7.6 Rol van de provincie

De rol die de provincie kan spelen ten behoeve van de biologische landbouw-sector blijft beperkt. Hoewel provincies en andere overheden al jarenlang werken aan het vergroten van de consumentenvraag (onder andere via taskforce), heeft dat nog weinig groei opgeleverd.

Een aantal items, mede aangegeven door de deelnemers aan de workshop biologische landbouw, waar de provincie Fryslân zich de komende jaren op kan richten, zijn:

- ondersteuning van innovatieprojecten;
- het beeld dat de provincie voor 2020 nastreeft, namelijk een in alle opzichten duurzame woon- en leefomgeving, te koppelen aan biologische landbouw
- lobbyen om GLB-gelden in te zetten voor schone en duurzame landbouw in het algemeen;
- onderzoek laten doen naar de mogelijkheid van CO₂-neutrale landbouw en de positie van de biologische landbouw daarin;¹
- innovatiesteun voor een pilot om CO₂ te binden in plaats van te produceren;
- gelden beschikbaar stellen voor cursusontwikkeling met als doelgroep: potentiële opvolgers in de biologische landbouw.

¹ Hierbij wordt aangetekend dat het Centrum voor Landbouw en Milieu (CLM) aangeeft dat de biologische landbouw per eenheid product in bepaalde situaties meer CO₂ uitstoot dan de gangbare landbouw. (www.groenportaal.nl/nieuws/200708/zeven_misverstanden_over_landbouw_en_klimaat_3405.shtml en www.groenportaal.nl).

8 Conclusies en aanbevelingen

8.1. Inleiding

In paragraaf 8.2 worden de belangrijkste conclusies op een rij gezet. Dit betreft de resultaten van de SWOT-analyse (voor de drie nader onderzochte sectoren (melkveehouderij, akkerbouw en glastuinbouw), voor de verbrede landbouw en voor de biologische landbouw. Daarnaast wordt een kijk gegeven op de belangrijkste ontwikkelingen in de totale agrarische sector in de provincie Fryslân tot 2020. In paragraaf 8.3 worden per sector een aantal aanbevelingen richting de provincie gedaan.

8.2 Conclusies

8.2.1 Melkveehouderij

Sterkten

- Friesland is een sterke melkveeprovincie met ruim 3.000 gespecialiseerde melkveebedrijven. Een op de vijf Nederlandse melk- en kalfkoeien bevindt zich in de provincie. De bekendheid en kracht van de Friese melkveehouderij trekt nieuwe ondernemers van elders.
- In de periode 1998-2008 is de melkproductie met 10% gestegen, landelijk was sprake van een zeer beperkte groei. Ondanks een sterke productiviteitsstijging per koe is de Friese melkveestapel in die periode toegenomen.
- De bedrijfsstructuur is goed ontwikkeld. De gemiddelde bedrijfsomvang is met 135 nge groot (landelijk rond de 100 nge). Ruim een kwart van de Friese melkveebedrijven heeft meer dan 150 nge. Slechts 15% is relatief klein en blijft onder de 70 nge.
- Het gemiddelde inkomen van de Friese melkveehouder lag in de periode 2005-2007 met € 100.000 beduidend boven het landelijke niveau. Door de melkrijpsdaling vanaf 2008 zijn de inkomens aanzienlijk teruggelopen.
- Mede door de hoge inkomens en besparingen (in de periode tot en met 2007) is er binnen de Friese melkveehouderij voldoende financiële ruimte geweest voor schaalvergroting. Er is in de periode 2005-2007 nog veel.
- Geïnvesteerd in grondaankoop, maar ook in quatum en modernisering.
- Het vakmanschap van de Friese melkveehouder staat hoog aangeschreven.

- Er is onder jongeren veel animo voor opvolging.
- Twee procent van de melkveebedrijven is biologisch, het aantal groeit gestaag.
- Grondprijzen liggen nog ongeveer € 5.000 onder het landelijke niveau.
- Zes procent van de grond is in eigendom, met een verschuiving van traditionele naar flexibele pachtvormen.
- Er zijn in doorsnee geen mestafzetproblemen.
- In de gebieden waar het waterpeil een belangrijke rol speelt, kunnen veel melkveehouders goed met het waterpeil omgaan.

Zwakten/matig

- In de workshop melkveehouderij kwam breed naar voren dat het ondernemerschap van veel melkveehouders kan worden verbeterd. Het innovatiegehalte is nog niet hoog genoeg.
- De bedrijfsvoering is de laatste 10 jaar iets intensiever geworden en komt aardig overeen met landelijk beeld. Wel zijn de grotere bedrijven in Fryslân minder intensief dan landelijk.
- Door schaalvergroting is de verkavelingspositie verslechterd, maar nog steeds beter dan landelijk. De verslechtering heeft tot hogere bedrijfskosten geleid.
- Ondanks veel eigen middelen door hoge inkomens, ligt de gemiddelde solvabiliteit met 54% behoorlijk onder het landelijk gemiddelde. Mede ook door de grote bedrijfsomvang gaat de relatief lage solvabiliteit gepaard met fors hogere rente en aflossingsverplichtingen dan landelijk het geval is. De kasstromen van de in doorsnee veel grotere Friese bedrijven hebben de lasten de laatste drie jaar goed kunnen dragen. In slechtere tijden brengt dit echter meer risico's met zich mee, en daarmee eventueel druk op de bedrijfsinvesteringen.
- Het aanbod van gekwalificeerd personeel is niet overal in de provincie voldoende.

Kansen

- Liberalisatie van het landbouw- en handelsbeleid leidt tot minder prijsondersteuning (en meer concurrentie) en tot een geleidelijke afschaffing van de melkquotering rond 2015. De melkproductie zal onder invloed van de goede bedrijfsstructuur en goed vakmanschap, in de provincie Fryslân sterker toenemen dan landelijk; een factor die daarbij een rol speelt is het gunstige vestigingsklimaat van de provincie Fryslân voor melkveehouders van elders.

- Het overgrote deel van de bedrijven blijven gezinsbedrijven en zullen naar verwachting door blijven investeren tot gemiddeld 1 miljoen kg melk. Een (kleiner) deel van de bedrijven, het betreft vooral meermansbedrijven, zal doorgroeien naar gemiddeld meer dan 2,5 miljoen kg melk.
- De landbouw in Fryslân heeft voldoende tot veel mogelijkheden om in te spelen op de mogelijke vermaatschappelijking van de (Europese) bedrijfstoelagen (zie ook Houtskoolschets van LNV). Er lijken voldoende mogelijkheden voor groene en blauwe diensten als agrarisch natuurbeheer, landschapsonderhoud en wateropslag.
- De kosten van mestafzet kunnen bij verlenging van de derogatie in 2009 zo laag mogelijk worden gehouden, De voorwaarde dat minimaal 70% van de cultuurgrond grasland moet zijn, is in Friesland geen probleem. Verlenging van derogatie is belangrijk voor de ontwikkelingsmogelijkheden van de Friese veehouderij in de komende jaren.
- Kostprijnsbeheersing blijft voor veel melkveehouders belangrijk, waarbij ook gedacht kan worden aan investeren in een robot, en/of automatisering van het voersysteem. Ook samenwerking met andere veehouders en akkerbouwers biedt mogelijkheden tot verdere beheersing van de bedrijfskosten.
- Er zijn voldoende goed opgeleide opvolgers.
- Ten opzichte van andere provincies zijn er weinig RO-beperkingen. Er speelt nog geen harde bouwblokkdiscussie. Er wordt vooral gekozen voor een goede inpassing van nieuwe bedrijfsgebouwen in het landschap (zie initiatief De Nije Pleats).
- Mede door de goede omgang heeft het thema waterpeil in Friesland slechts beperkte invloed op het schaalvergrotingsproces in betreffende regio's.

Bedreigingen

- Kennisinfrastructuur en het kennisaanbod. Er is binnen de agrosector een sterke behoefte aan kennisdoorstroming ter versterking van het ondernemerschap en het oppakken van nieuwe initiatieven (innovatie)!
- Milieukosten (ammoniak) en de bedrijfsfinanciering (nu al relatief veel gebruik van vreemde middelen) zijn de belangrijkste beperkingen voor verdere uitbreiding van melkveebedrijven.
- In bepaalde regio's kan de gronddruk worden verhoogd door de werving van nog 4.250 ha natuur ter realisatie van de EHS).
- Meerdere bedrijven bevinden zich in EHS en Natura 2000-gebieden. Dit kan leiden tot minder mogelijkheden voor bedrijfsontwikkeling.
- De verkavelingssituatie is vooral regionaal een aandachtspunt bij het voortdurende proces van schaalvergroting.

8.2.2 Akkerbouw

Sterkten

- De bedrijfsstructuur is goed. Grote bedrijven qua oppervlakte met veel pacht en nge's (door een intensief bouwplan).
- Uitstekend vakmanschap.
- Goed imago, vooral door de pootaardappelteelt.
- Mede door de pootaardappel relatief goede inkomens en financiële positie.
- Uitstekende infrastructuur, concentratie in Noordelijke gemeenten.
- Bedrijven hebben veel geïnvesteerd. Het niveau van mechanisatie/automatisering is hoog.
- Er vindt redelijk veel samenwerking plaats.
- De opvolgingssituatie komt overeen met het landelijk beeld.

Zwakten

- Het ondernemerschap is nog vaak 'defensief'.
- Er is een tanende belangstelling voor kaderopleidingen.
- De kennisdoorstroming kan nog beter.
- De fytosanitaire situatie is een aandachtspunt.
- Door een relatief hoge kostprijs is de lokale teler de grootste concurrent.
- Er is een beperkt areaal geschikte landbouwgrond voor pootaardappelteelt; er is daardoor weinig doorgroei.
- Er zijn relatief weinig mogelijkheden voor verbreding op akkerbouwbedrijven.
- Het aantal biologische akkerbouwbedrijven is vrij gering.

Kansen

- De sterke uitgangspositie van de pootaardappelteelt in het gebied zal ertoe leiden dat een flink aantal bedrijven kans ziet voor een groeispurt. Dit wordt mede ingegeven door toenemende liberalisering met de daarbij gepaard gaande relatief lage marges en het streven naar verdere kostprijsbeheersing. Gemiddeld gezien zal dit leiden tot een verwachte stijging van de oppervlakte pootaardappelen van de huidige 20 ha tot 35 tot 40 ha in 2020. Veel bedrijven zullen tegen die tijd echter meer dan 50 ha pootgoed telen.
- De te verwachten schaalvergroting leidt tot een sterke vermindering van het aantal gespecialiseerde akkerbouwers. Tot nu toe bedroeg de jaarlijkse vermindering van het aantal bedrijven circa 2%; voor de komende jaren lijkt een teruggang van 3 à 4% per jaar realistisch. Dit zou ertoe leiden dat er naar verwachting van de huidige 400 gespecialiseerde akkerbouwbedrijven nog ongeveer 250 over zouden zijn.

- Het totale akkerbouwareaal zal naar verwachting een geringe daling te zien geven door instroom van meer melkveehouders in het noordelijke gebied. Dat hoeft echter niet te leiden tot veel minder pootaardappelteelt. Pootgoed-telers zullen namelijk veel geschikte grond van de veehouders gaan huren om er pootaardappelen op te verbouwen.
- Samenwerking met veehouders in het gebied en de omgeving biedt naast uitwisseling van grond, kansen op de terreinen van voederteelt en mest, het gezamenlijk gebruik van machines, onderlinge inzet van arbeid en opbouw van samenwerking met betrekking tot duurzame energieproductie.

Bedreigingen

- De kennisdoorstroming is op dit moment nog niet ideaal. Vooral bestaat in toenemende mate behoefte aan ontwikkeling van het ondernemerschap. Het vakmanschap is over het algemeen voldoende aanwezig. Een deel van de 'vakmannen' zal het nog uithouden, maar vooral de sterke groeiers zullen naast het vakmanschap ook het ondernemerschap verder moeten ontwikkelen. Het feit dat tot nu toe nog niet het uiterste van het ondernemerschap werd gevraagd geeft aan dat er nog een zeker potentieel aan 'reserve' aanwezig is. In het opleidings- en cursusaanbod zal hieraan gewerkt kunnen worden.
- Het kennisaanbod (onderwijs) in de provincie is relatief beperkt bij een niet al te hoog opvolgingspercentage in de akkerbouw.
- De bodemgesteldheid en bodemvruchtbaarheid is een bron van zorg. Er zullen investeringen in de bodem nodig zijn om op termijn ook een optimaal rendement te kunnen halen.
- Waterhuishouding (waterafvoer en waterbergend vermogen), toenemende (regionale) verzilting, en klimaateffecten (onder andere clusterbuien).

8.2.3 Glastuinbouw

De glastuinbouw is een groeiende en innovatieve sector. In 2008 was er ongeveer 100 ha glas, grotendeels verwarmd. De glastuinbouwsector zorgt in de regio rond Berlikum (inclusief Sexbierum) voor relatief veel werkgelegenheid

Sterkten

- Vakmanschap en ondernemerschap.
- Geconcentreerd en logistieke ontsluiting (naar Noord-Duitse en Scandinavische markt).
- Sterke binding met de keten.

- Innovatief.
- Relatief jonge ondernemers.

Zwakten

- Nu nog relatief kleine sectoromvang.
- Verdeeldheid in de groentesector met betrekking tot de afzet (samenwerking in de afzet biedt kansen voor verdergaande samenwerking op andere vlakken: energie, arbeidsvoorziening, locatieontwikkeling, enzovoort).

Kansen

- Ruimtelijke mogelijkheden voor grootschalige productiebedrijven, vooral vanuit de eigen regio.
- Goede klimatologische omstandigheden: lichtinstraling, zeeklimaat en waterkwaliteit.
- Voldoende aanbod van kwalitatief goed personeel.
- Duurzaam energiegebruik door middel van biovergisting en aardwarmte en invoer van CO₂ als restproduct via de haven van Harlingen.
- Lagere ziektedruk met mogelijkheden voor chemievrij telen.
- Logistiek goede ligging ten opzichte van Noord-Duitsland, Scandinavië en Oost-Europese landen.
- Aanwezigheid van jonge en hoger opgeleide ondernemers met groeipotenties.
- Positieve houding van lokale overheden en de provincie.

Bedreigingen

- Veranderend inkoopgedrag van retailers: inkoop kan snel verplaatsen naar nieuwe productielocaties in binnen en buitenland uit oogpunt van logistieke ligging.
- Aanscherping regels voor lichtuitstoot; wordt nu maar deels nageleefd.
- Regionale producten kunnen ook elders ontstaan.
- Uitbreiding Berlikum II (Waddenglas) is nog geen gelopen race.
- Concurrentie van Agriport A7 (ambitie om uit te groeien naar 900 ha netto glasareaal) om grootschalige bedrijven.
- Blijvende verdeeldheid onder Nederlandse groentetelers met betrekking tot hun positie richting handel en retail.
- Bevolkingskrimp op de langere termijn vanwege beperkte woningbouwopgave.

8.2.4 Biologische landbouw

In de provincie Fryslân zijn in 2008 120 biologische bedrijven. Dit is ongeveer 2% van het aantal agrarische bedrijven. De helft hiervan betrof melkveebedrijven. Voor de rest gaat het om een beperkt aantal gemengde bedrijven en akkerbouwbedrijven. In de periode 1997-2007 is het aantal biologische bedrijven in Fryslân iets minder sterk gestegen dan landelijk. Wel is het areaal met een 50% toegenomen. Evenals bij de gangbare landbouw hebben ook meerdere biologische bedrijven sinds 1997 uitgebreid. Een sterk punt van de biologische melkveehouderij is de extensieve bedrijfsvoering.

Kansen

- In de provincie Fryslân zijn voldoende uitbreidingsmogelijkheden. Er is voldoende grond beschikbaar tegen relatief niet te hoge prijzen.
- Ook zijn er - afhankelijk van de regio - voldoende mogelijkheden aanwezig voor verbredings- en/of verdiepingsactiviteiten. Biologische bedrijfsvoering is vaak een sterke combinatie met een of meerdere verbredingsactiviteiten.
- Voor de veelal extensief producerende biologische bedrijven liggen er kansen in regio's met beperkingen vanuit natuur- en ruimtelijke ordeningsbeleid en vanuit het veranderend GLB-beleid: er komt meer financiële ruimte voor de uitvoering van groene en blauwe maatschappelijke diensten.
- De ruimtelijke omstandigheden zijn gunstig. In Friesland zijn relatief veel bedrijven qua productie minder intensief dan gemiddeld. Dit biedt vooral kansen in gebieden met natuur.
- Biologische landbouw biedt tegenwicht tegen een te verwachten sterke schaalvergroting van de gangbare landbouw. Duidelijker dan in de gangbare landbouw vindt men de zorg voor mens, dier en milieu terug in de doelstellingen van de ondernemer en de doorwerking daarvan in de bedrijfsvoering. Gezien de doelstellingen van het beleid naar een meer duurzame bedrijfsvoering kan de biologische sector een positieve bijdrage leveren aan het maatschappelijk draagvlak voor de landbouw.
- Het benutten en verder ontwikkelen van het vakmanschap in de sector.

Bedreigingen

- De vraag naar biologische producten ontwikkelt zich langzaam. De vraagontwikkeling zal sturend zijn in de ontwikkeling van meer aanbod aan biologische producten en daarmee aantal bedrijven of de mate van bedrijfsvergroting op bestaande bedrijven.

- Er lijkt vooral een toekomstige behoefte aan personeel voor management-functies.
- De beschikbaarheid van geschikte opvolgers op biologische bedrijven. Zijn jongeren al zover dat ze als begin-twintiger een bewuste keuze kunnen maken voor biologische bedrijfsvoering?
- Er is voldoende ondernemerschap onder biologische boeren, maar blijft dat de komende jaren in voldoende mate?

Mede afhankelijk van de ontwikkeling van de aangehaalde kansen en bedreigingen wordt voor in Friesland een gematigde uitbreiding van de biologische landbouw verwacht. In 2020 zal 3 tot maximaal 4% van het landbouwareaal via een biologische productiemethode worden gebruikt.

8.2.5 Verbrede landbouw

Sterkten

- In Friesland doen veel agrariërs aan verbreding. Ruim een kwart van de landbouw doet aan een of meerdere vormen van verbreding.
- Mede door veel grondgebonden landbouwbedrijven en het landschap vindt er in Friesland veel agrarisch natuurbeheer plaats.
- Recreatie en stalling komen veel voor.
- De duurzame energieproductie scoort in Friesland sterk. In de provincie vinden ook veel vormen van duurzame energieproductie plaats: onder andere windmolens, zonnepanelen en co-vergisting.
- De relatief sterkste stijger in de afgelopen 5 jaar was de zorglandbouw.

Zwakten/minder sterk

- De gemiddelde bijdrage van verbredingsactiviteiten aan de bedrijfsomzet is nog gering. Ongeveer 30% van de bedrijven met verbreding behaalt meer dan 10% van haar bedrijfsopbrengsten uit dergelijke activiteiten. Op 5% van de bedrijven overstijgen deze opbrengsten de agrarische bedrijfsopbrengsten. Opgemerkt dient daarbij te worden dat de opbrengsten uit natuurbeheer veelal een vergoeding zijn voor de agrarische opbrengstenderving
- Op veel bedrijven zal de inkomensbijdrage uit verbreding dan ook niet groot zijn en daarmee de bijdrage aan het continuïteitsperspectief. Het beeld is evenwel divers.

Kansen

- Fryslân heeft mogelijkheden (rust, ruimte, recreatie, stalling, zorg, streekproducten), maar ontwikkeling afhankelijk van marktontwikkelingen, ruimtelijke ordening, gebiedsinrichting (infrastructuur, bereikbaarheid), en inpasbaarheid in bedrijf en ondernemersgezin.
- Voor de continuïteit en ontwikkeling van het agrarisch natuurbeheer is naast de vergoeding, ook de organisatie met de inbreng van en samenwerking in agrarische natuurverenigingen cruciale factor.
- Gerichte besteding van middelen van het Europese plattelandsbeleid (POPII) en het ILG kan gewenste stimulansen geven aan de (verbrede) landbouw in Fryslân.
- Invulling van *de Houtskoolschets* van LNV biedt mogelijkheden tot meer verbreding (vooral groene en blauwe maatschappelijke diensten). Relatief veel bedrijven liggen in of aan de rand van de EHS, de Nationale landschappen en gebieden met Natura 2000.

Bedreigingen

- Op veel bedrijven dragen de vergoedingen voor verbreding structureel in onvoldoende mate bij aan de inkomensvorming en daarmee aan het toekomstperspectief van de bedrijven.

8.2.6 De verwachte ontwikkeling van de Friese landbouw naar 2020

- De landbouw zal ook in 2020 een vitale bedrijfstak zijn, die met de aan de landbouw verbonden bedrijvigheid (toelevering, diensten, verwerking en dergelijke) van groot belang is voor de economie en werkgelegenheid in de provincie, vooral op het platteland.
- De landbouw zal als een dynamische bedrijfstak in de tussenliggende jaren (2009-2020) sterk veranderen.
- Door het beëindigen van bedrijven zijn er in 2020 circa 30 tot 40% minder bedrijven dan in 2008, maar door schaalvergroting zal de totale productie, vooral van het belangrijkste product melk, zijn uitgebreid met circa 20%, wanneer vanuit het beleid (EU-zuivel, milieu en ook ruimtelijk) geen belemmeringen worden opgelegd.
- De akkerbouw (vooral de pootgoedteelt) is al jaren vrij stabiel. De verwachting is dat dit richting 2020 zo zal blijven.
- Ook voor de glastuinbouw en de pluimveehouderij zijn er richting 2020 mogelijkheden voor verdere uitbreiding in Fryslân.

- Bovenstaande verwachtingen hebben tot gevolg dat de land- en tuinbouw in Fryslân zich in 2020 nog verder gespecialiseerd zal hebben op de melk en zuivelsector, de pootgoedteelt (inclusief mais), de glastuinbouw en de pluimveehouderij.
- Schaalvergroting zal resulteren in een sterke groei van de melkveestapel per bedrijf. De gezinsbedrijven zullen naar verwachting tot 2020 door blijven investeren tot gemiddeld ruim 1 miljoen kg melk. De overige melkveebedrijven (meermansbedrijven) groeien door naar gemiddeld meer dan 2,5 miljoen kg melk (met een aantal zeer grote bedrijven). In de akkerbouw zal de groei richting gemiddeld 35 à 40 ha pootaardappelen gaan. Een aanzienlijke groep zal in 2020 minimaal 50 ha telen.
- Specialisatie en schaalvergroting vergt vooral ook innovatie en samenwerking in ketens, de ontwikkeling van nieuwe producten en dergelijke. In de periode 2008-2020 is veel geïnvesteerd in kennisontwikkeling en kennisbenutting, mede onder invloed van initiatieven als Dairy Valley.
- Gelijktijdig zal de landbouw op relatief veel bedrijven in Fryslân verbredingsactiviteiten uitoefenen. Ook op de grotere bedrijven blijft naar verwachting agrarisch natuurbeheer. Met name het uitvoeren van maatschappelijke diensten is door veranderend beleid aantrekkelijker geworden. Meerdere agrarische bedrijven in gebieden met productiebeperkingen (Natura 2000, EHS) zouden hier vooral op in kunnen spelen en daarmee het continuïteitsperspectief versterken.
- Kansen voor groei van de verbreding in de landbouw bieden vooral duurzame energieproductie en zorg/kinderopvang, en in mindere mate toerisme en educatie. terwijl ook het agrarisch natuurbeheer nog in omvang (areaal) kan toenemen, mede als gevolg van beleidsaanpassingen in het landbouwbeleid. De groei van streekproducten zal zich vooral voordoen op regionaal niveau.
- Het waarmaken van de groeipotenties van sommige verbredingtakken hangt af van stimulansen van de overheid, voor een deel dus van de provincie Fryslân. Een belangrijk punt is dat verbreding ook daadwerkelijk een substantiële bijdrage aan het inkomen moet leveren om het perspectief van bedrijven te versterken.
- De provincie kan ook voor de versterking van de agrarische structuur en de verbetering van het platteland een belangrijke rol spelen, bijvoorbeeld met het vergunningenbeleid, de inbreng van de verdeling van EU-gelden, het kennis en innovatiebeleid, enzovoort.
- Voor de ontwikkeling en doorstroming van kennis is de samenwerking tussen onderzoek- en onderwijsinstellingen met (organisaties) van het bedrijfsleven essentieel. De provincie kan hierin stimulerend zijn.

8.3 Beleidsaanbevelingen

Melkveehouderij

De rol van de provincie ten aanzien van de ontwikkeling van de (melk)veehouderij en de verbreding van de landbouw kan divers zijn. Aandachtspunten zijn:

- ruimte blijven bieden voor bedrijfsontwikkeling in de vorm van schaalvergroting en verbreding. Flexibel beleid rond benodigde bedrijfsgebouwen blijft belangrijk;
- het verbeteren van de verkavelings situatie van de grondgebonden bedrijven. De schaalvergroting zal de komende 10 jaar tot een verdere verslechtering van de verkavelingspositie leiden en daarmee tot extra bedrijfskosten. Maak daarbij bewuste keuzes welke regio's als eerste in aanmerking komen;
- het bieden van stimulansen voor verbetering op het platteland en verbrede landbouw door (onder meer) inzet van ILG/POP-gelden;
- stimulerend zijn voor het vergroten van de omvang van het agrarisch natuurbeheer (inclusief waterpeil), eventueel vooruitlopend op de inzet landelijk met bedrijfstoelagen. Dit mede als voorbereiding op de Houtskoolschets van het ministerie van LNV;
- het stimuleren van meer samenwerking tussen bedrijven, vooral ook bij innovaties, bijvoorbeeld op het terrein van de energievoorziening.

Akkerbouw

De rol van de provincie is onder te brengen in de volgende vier categorieën:

1. stimulering van kennisontwikkeling, -overdracht en toepassing:
 - stimuleren van ondernemerschap door onderwijs en cursussen
 - het stimuleren van een goede bodemvruchtbaarheid, bodemgesteldheid en bodemgezondheid via bewustwording, voorlichting en onderwijs, eventueel ondersteund door inzet van POP-gelden;
 - ontwikkeling en stimulering van innovaties. Mogelijkheden bieden voor pilots om alternatieven voor het mestbeleid te onderzoeken;
 - Nadenken over en stimuleren van alternatieven voor de 'Pootgoedacademie'.
2. ruimtelijke ordening:
 - beleid maken vanuit de erkenning dat er zowel vakmannen als ondernemers zijn, die beide bestaansrecht hebben. Zowel mogelijkheden bieden voor (sterke) schaalvergroting als voor andere bedrijfsstrategieën;
 - ondersteunen van onderzoek naar de mogelijkheden van ontwikkeling van opengrondstuintbouw in de provincie Fryslân en afhankelijk van de uitkomsten daarvan het stimuleren van de ontwikkeling daar van en het

nemen van de daarvoor noodzakelijke logistieke en ruimtelijke ordeningsmaatregelen.

3. infrastructurele maatregelen:

- stimuleren van de verbetering van het waterbergend vermogen, de waterafvoer en drainage via voorlichting, onderwijs en zo mogelijk medefinanciering;
- verbetering van knelpunten in het lokale wegennet;
- het zich blijvend inzetten voor verziltingswerende maatregelen, zoals het tegengaan van bodemdaling en het doorspoelen van de regio met zoet water vanuit het IJsselmeer en de Friese boezem;
- aandacht voor verbetering verkavelingssituatie.

4. landelijk beleid beïnvloeden:

- het ondersteunen van pilots en andere initiatieven die eventuele belemmerende wetgeving aan de kaak stelt;
- het (mede) uitzetten van een Technology Assessment aangaande de aspecten van GMO-rassen en afhankelijk van de bevindingen het stimuleren van toelating daarvan.

Glastuinbouw

- In het ruimtelijke ordeningsbeleid ruimte blijven creëren voor grootschalige productiebedrijven en uitgroei van de oppervlakte (uitbreiding Berlikum 2 - Waddenglas).
- Blijven stimuleren van kennisontwikkeling en -benutting, en daarmee van goed opgeleide opvolgers en aanbod kwalitatief goed personeel.
- Stimuleren van gebruik duurzame energie en projecten op dit terrein.
- Stimuleren van een positieve houding van gemeenten.
- Positieve impulsen voor vestiging handel en retail.

Biologische landbouw

Vooraf op basis van informatie uit de workshop biologische landbouw worden de volgende aanbevelingen gedaan:

- ondersteuning van innovatieprojecten;
- koppelen het provinciaal beleid gericht op een in alle opzichten duurzame woon- en leefomgeving ook specifiek aan de verdere ontwikkeling van de biologische landbouw;
- ondersteun cursusontwikkeling met als doelgroep: potentiële opvolgers in de biologische landbouw;
- lobbyen om GLB-gelden in toenemende mate in te zetten voor schone en duurzame landbouw;

- onderzoek laten doen naar de mogelijkheid van CO₂-neutrale landbouw en de positie van de biologische landbouw daarin;
- innovatiesteun voor een pilot om CO₂ te binden in plaats van te produceren.

Verbreiding

Het nader bekijken van de perspectieven van het uitvoeren van maatschappelijke diensten door agrariërs, hiermee inspelend op de mogelijkheden die een veranderend toeslagenbeleid biedt voor agrarische bedrijven binnen meerdere regio's van de provincie

Literatuur

- Bakker, J., *Bio-Monitor Jaarrapport 2007*. Utrecht, Biologica, Jaarrapport, 2007.
- Bakker, J. *Bio-Monitor Jaarrapport 2008*. Utrecht, Biologica, Jaarrapport, 2008.
- Biologica, *Bio-monitor*. Jaarrapport 2008. 209.
- Berkhout, P. en C. van Bruchem, *Landbouw-Economisch Bericht*. Rapport 2008-029. LEI, Den Haag, 2008.
- Bont, C.J.A.M. de, W.H. van Everdingen en A. van der Knijff, *Actuele ontwikkeling van bedrijfsresultaten en inkomens in 2008*. Rapport 2008-072, 2008. LEI Wageningen UR, Den Haag.
- Buurma, J.S., S.R.M. Janssens en H. Prins, *Versterking biologische landbouw via het toekomstige GLB*. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2009 (in voorbereiding).
- DLG, *Landbouwstructuuronderzoek Fryslân; Schaalvergroting en inrichting*. 2005.
- Evers, A., M. de Haan, K. Water en J. Jager, *Praktische kostprijs biologische melk*. Rapport 178, 2008. Animal Sciences Group van Wageningen UR, Lelystad.
- Groot, N.S.P. de en M.N.A. Ruijs, *Quick scan Toekomstvisie glastuinbouw in Nederland en effecten voor de CO₂ emissie*. Achtergronddocument KPMG/LEI studie Economische effecten van energie- en CO₂-beleid op de glastuinbouw. LEI, Den Haag, 2004.
- Lauwere, C.C. de, A.J. de Buck, A.B. Smit, J.S. Buurma, H. Drost, H. Prins en L.W. Theuws, *Omschakelen naar geïntegreerde of biologische teelt: motieven, voorwaarden, risico's, mogelijke oplossingsrichtingen en de rol van de ondernemer*. Rapport 2003-02, 2003. IMAG, Wageningen.

LNV, *Regionale landbouwcijfers in beeld. Regio Noord: periode 1997-2007*. Den Haag, 2009.

Meeusen, M.J.G., S. Reinhard en E.J. Bos, *Waardering van de duurzaamheidsprestaties van de Nederlandse biologische landbouw*. Rapport 2008-017; LEI, Den Haag, 2008.

Provincie Fryslân, *Streekplan 2007 Ruimtelijke kwaliteit*. Provincie Fryslân, Leeuwarden, 2006.

Ruijs, M.N.A., A. van der Knijff en J. Bremmer. *De kracht van de Greenports Zuid-Holland; Op zoek naar indicatoren voor een duurzame ontwikkeling*. Rapport 2009-013 (in druk). LEI, Den Haag. 2009.

Silvis, H.J. en C. de Bont, *Perspectief van de Agrarische sector in Nederland*. Rapport PR.05.05. LEI, Den Haag. 2005.

Silvis, H.J., C.J.A.M. de Bont, J.F.M. Helming, M.G.A. van Leeuwen, F. Bunte en J.C.M. van Meijl, *De agrarische sector in Nederland naar 2020; Perspectieven en onzekerheden*. Rapport 2009-021. LEI, Den Haag, 2009.

Bijlage 1

Tabel B1.1 Aantal bedrijven naar bedrijfstype in Nederland, Noord-Nederland en Fryslân, 2008					
	Aantal			Aandeel ten opzichte van Nederland	
	Nederland	Noord-Nederland	Fryslân	Noord-Nederland	Fryslân
Akkerbouwbedrijven	11.175	2.443	394	22%	4%
w.v. maaidorsbare gewassenbedrijven	1.437	348	40	24%	3%
gesp. hakvruchtenbedrijven	2.206	1.049	180	48%	8%
maaidors-/hakvruchtenbedrijven	1.236	368	48	30%	4%
akkerbouw-/groentenbedrijven	167	5	3	3%	2%
ov. hakvruchtenbedrijven	2.837	357	60	13%	2%
ov. akkerbouwbedrijven	3.292	316	63	10%	2%
Tuinbouwbedrijven	8.554	316	84	4%	1%
w.v. opengronds-groentenbedrijven	1.037	30	13	3%	1%
glasgroentenbedrijven	1.580	58	21	4%	1%
ov. groentenbedrijven	140	4	3	3%	2%
Opengronds-bloem(bollen)bedrijven	1.700	86	19	5%	1%
glasbloemenbedrijven	3.261	105	18	3%	1%
ov. bloemenbedrijven	462	17	7	4%	2%
paddestoelbedrijven	234	6	0	3%	0%
ov. Tuinbouwbedrijven	140	10	3	7%	2%
Blijvende teeltbedrijven	4.325	148	37	3%	1%
w.v. fruitbedrijven	1.740	30	12	2%	1%
boomkwekerijbedrijven	2.190	103	19	5%	1%
ov. blijvende teeltbedr.	395	15	6	4%	2%
Graasdierbedrijven	38.882	9.377	5.128	24%	13%
w.v. sterk gesp. melk-veebedrijven	17.694	4.816	2.873	27%	16%

Tabel B1.1 Aantal bedrijven naar bedrijfstype in Nederland, Noord-Nederland en Fryslân, 2008 (vervolg)

	Aantal			Aandeel ten opzichte van Nederland	
	Nederland	Noord-Nederland	Fryslân	Noord-Nederland	Fryslân
gespecialiseerde melkveebedrijven	894	151	75	17%	8%
kalvermestrijbedrijven	1.239	104	47	8%	4%
ov. rundveebedrijven	1.301	168	88	13%	7%
schapenbedrijven	193	66	34	34%	18%
Rundvee-/schapenbedrijven	28	8	5	29%	18%
geitenbedrijven	283	42	16	15%	6%
paarden- en ponybedr.	5.335	1.048	439	20%	8%
graslandbedrijven	3.740	1.008	526	27%	14%
ov. graasdierbedrijven	8.175	1.966	1.025	24%	13%
Hokdierbedrijven	5.544	352	115	6%	2%
w.v. fokvarkensbedrijven	1.303	57	14	4%	1%
vleesvarkensbedrijven	1.773	60	17	3%	1%
ov. varkensbedrijven	981	48	9	5%	1%
legkippenbedrijven	924	90	35	10%	4%
slachtpluimveebedrijven	418	89	36	21%	9%
ov. pluimveebedrijven	9	2	2	22%	22%
varkens-/pluimveebedr.	72	4	0	6%	0%
ov. hokdierbedrijven	64	2	2	3%	3%
Gewassencombinaties	1.315	112	21	9%	2%
w.v. tuinbouw-/blijvende teeltbedrijven	231	11	5	5%	2%
ov. gewassencombinaties	1.084	101	16	9%	1%
Veeteeltcombinaties	1.650	77	25	5%	2%
w.v. graasdiercombinaties	246	13	4	5%	2%
ov. veeteeltcombinaties	1.404	64	21	5%	1%
Gewassen-/veeteeltcombinaties	3.715	518	108	14%	3%
w.v. akkerbouw-/veeteeltcombinatie	2.500	363	86	15%	3%
ov. combinaties	1.215	155	22	13%	2%
<i>Totaal bedrijven</i>	<i>75.160</i>	<i>13.343</i>	<i>5.912</i>	<i>18%</i>	<i>8%</i>

Bron: CBS Landbouwtelling; bewerking LEI.

Tabel B1.2 **Oppervlakte akkerbouwgewassen (x1000 ha) in Nederland, Noord-Nederland en Fryslân, 2008**

	Aantal			Aandeel ten opzichte van Nederland	
	Nederland	Noord-Nederland	Fryslân	Noord-Nederland	Fryslân
Granen	243	81	12	33%	5%
w.v. wintertarwe	141	41	7	29%	5%
zomergerst	46	26	3	56%	6%
Knol- en wortelgewassen	224	83	11	37%	5%
w.v. consumptieaardappelen	69	5	1	7%	2%
pootaardappelen	37	16	7	43%	18%
zetmeelaardappelen	46	40	0	87%	1%
suikerbieten	72	23	3	31%	4%
Groenvoedergewassen ex tijdgrasland	248	55	22	22%	9%
w.v. snijmais	242	52	22	22%	9%
Tuin-/akkerbouwgewassen	53	4	1	7%	2%
Overige akkerbouwgewassen	7	1	0	15%	2%
<i>Totaal</i>	<i>803</i>	<i>228</i>	<i>47</i>	<i>28%</i>	<i>6%</i>
<i>Bedrijven met akkerbouw- gewassen</i>	<i>42.157</i>	<i>7.295</i>	<i>2.603</i>	<i>17%</i>	<i>6%</i>

Bron: CBS Landbouwtelling; bewerking LEI.

Tabel B1.3 Aantal bedrijven naar bedrijfsgrootte (ha) in Nederland, Noord-Nederland en Fryslân, 2008

	Aantal			Aandeel ten opzichte van Nederland	
	Nederland	Noord-Nederland	Fryslân	Noord-Nederland	Fryslân
Geen cultuurgrond	1.588	148	47	9%	3%
0,01 tot 1	3.965	219	89	6%	2%
1 tot 5	15.256	1.853	789	12%	5%
5 tot 10	10.817	1.435	621	13%	6%
10 tot 15	6.797	848	345	12%	5%
15 tot 20	5.012	614	248	12%	5%
20 tot 30	8.015	1.097	461	14%	6%
30 tot 50	12.306	2.757	1.402	22%	11%
50 tot 100	9.309	3.399	1.596	37%	17%
100 en meer	2.095	973	314	46%	15%
<i>Totaal bedrijven</i>	<i>75.160</i>	<i>13.343</i>	<i>5.912</i>	<i>18%</i>	<i>8%</i>

Bron: CBS Landbouwtelling; bewerking LEI.

Tabel B1.4 Kenmerken naar hoofdtype en grootteklasse a)

Aantal bedrijven	Klein	Midden	Groot	Totaal
Akkerbouwbedrijven	217	105	72	394
Tuinbouwbedrijven	40	17	27	84
w.v. glastuinbouw	20	5	14	39
Blijvende teeltbedrijven	25	6	6	37
Graasdierbedrijven	2.493	1.868	767	5.128
w.v. gesp. melkveebedrijven	439	1.775	734	2.948
Hokdierbedrijven	35	50	30	115
w.v. varkens	20	15	5	40
w.v. fokzeugen	4	8	2	14
vleesvarkens	13	4	0	17
pluimvee	15	33	25	73
w.v. leghennen	5	8	5	18
slachtkuikens	10	12	14	36
Gewascombinaties	7	9	5	21
Veeteeltcombinaties	13	9	3	25
Gewas- en veeteeltcombinaties	80	10	18	108

Tabel B1.4 Kenmerken naar hoofdtype en grootteklasse a)

Aantal bedrijven	Klein	Midden	Groot	Totaal
<i>Aantal nge per bedrijf</i>				
Akkerbouwbedrijven	24	109	234	85
Tuinbouwbedrijven	35	142	868	324
w.v. glastuinbouw	40	204	1087	437
Blijvende teeltbedrijven	34	92	408	104
Graasdierbedrijven	23	106	218	82
w.v. gesp. melkveebedrijven	52	107	214	125
Hokdierbedrijven	45	103	258	126
w.v. varkens	42	94	251	88
pluimvee	50	109	259	148
Gewascombinaties	31	112	442	164
Veeteeltcombinaties	41	105	185	81
Gewas- en veeteeltcombinaties	24	99	291	75
<i>Aantal ha per bedrijf</i>				
Akkerbouwbedrijven	21	63	118	50
Tuinbouwbedrijven	3	15	35	16
w.v. Glastuinbouw	1	3	6	3
Blijvende teeltbedrijven	3	6	12	5
Graasdier bedrijven	15	52	98	41
w.v. gesp. melkveebedrijven	28	50	95	58
Hokdierbedrijven	4	5	10	6
w.v. varkens	4	8	24	8
pluimvee	3	4	7	5
Gewascombinaties	5	47	155	59
Veeteeltcombinaties	23	44	56	35
Gewas- en veeteeltcombinaties	22	58	81	35

a) Indeling grootteklassen: kleiner dan 70 nge , tussen 70 en 150 nge, en groter dan 150 nge. Een uitzondering is de glastuinbouw: kleiner dan 150 nge, tussen 150 en 250 nge, en groter dan 250 nge.

Bijlage 2

Lijst van geïnterviewden

Workshop melkveehouderij

Max Brinksma	SVNN
Douwe Soepboer	DSD-Stalinrichting
Jacob van Dijk	Friesland Bank
Bart Geertsema	Rabobank
Truus Steenbruggen	Provinsje Fryslân
Henk Brandsma	FBBF
Durk Oosterhof	Agrarisch ondernemer
Menno Nijenhuis	AJF Fryslân
Jappie Rijpma	Alfa-Beag
Lubbert van Dellen	AVM
Anne Schelhaas	LTO-Noord
Jurjen Kingma	LTO-Noord
Sybren Reitsma	LTO-Noord
Geart Kooistra	LTO-Noord
Thom Miedema	LTO-Noord
Peet Sterkenburgh	LTO-Noord

Workshop akkerbouw

Geart Kooistra	LTO-Noord
Wim Wassenaar	LTO-Noord
Geale Miedema	LTO-Noord
Truus Steenbruggen	Provinsje Fryslân
Jentsje Weidenaar	Agrarisch ondernemer
Ate Oosterhof	Agrarisch ondernemer
Jan Hoogenboom	HZPC
Camiel Hoogland	Hoogland BV
Syds Miedema	AJF Fryslân
Gerard Fokkema	AJF Fryslân
Klaas Hoekstra	NAV
Arnoud de Vries	Milieufederatie
Dirk Osinga	Spinof
Gabe Schaaf	Friesland Bank

Workshop biologische landbouw

Henk Brandsma	FBBF
Jochum de Boer	Glastuinder
Asse Aukes	Akkerbouwer, melkgeiten, zorg, BioVak
Pieter van der Werff	AOC Fryslân
Henk Pilat	Waddengroep
Truus Steenbruggen	Provinsje Fryslân
Anna Hylkema	Provinsje Fryslân

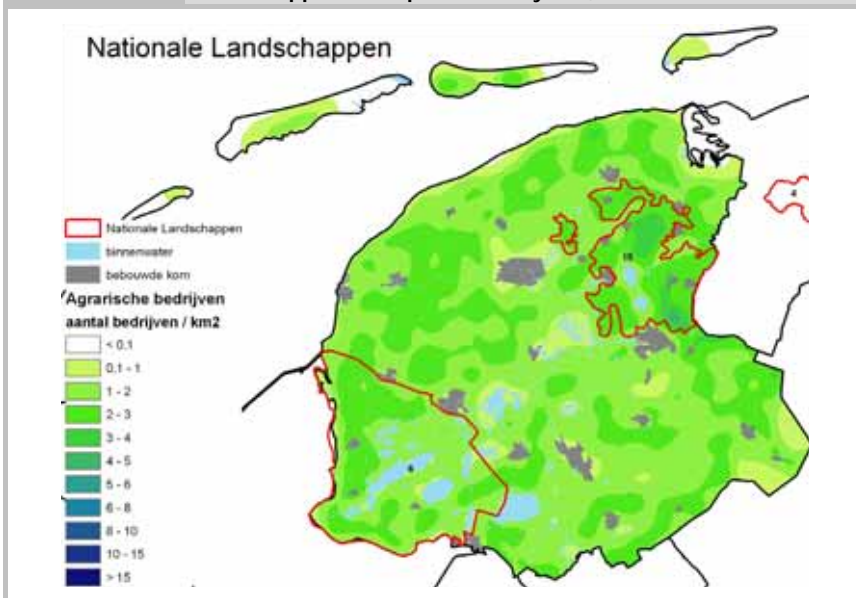
Geïnterviewden

Thom Krol	Agrarisch ondernemer, verbrede landbouw
Andries Kingma	NBHV
Henk de Vries	it Fryske Gea
Frans Antonides	EcoLaNa
Jan Willem Straatsma	Friesland Campina
Rein Boersma	Agrarisch ondernemer, schapenhouderij
J. Hagen	LTO Schiermonnikoog
Willem Hartman	A.C. Hartman BV
Aart Cornelissen	De Groene Tuin BV

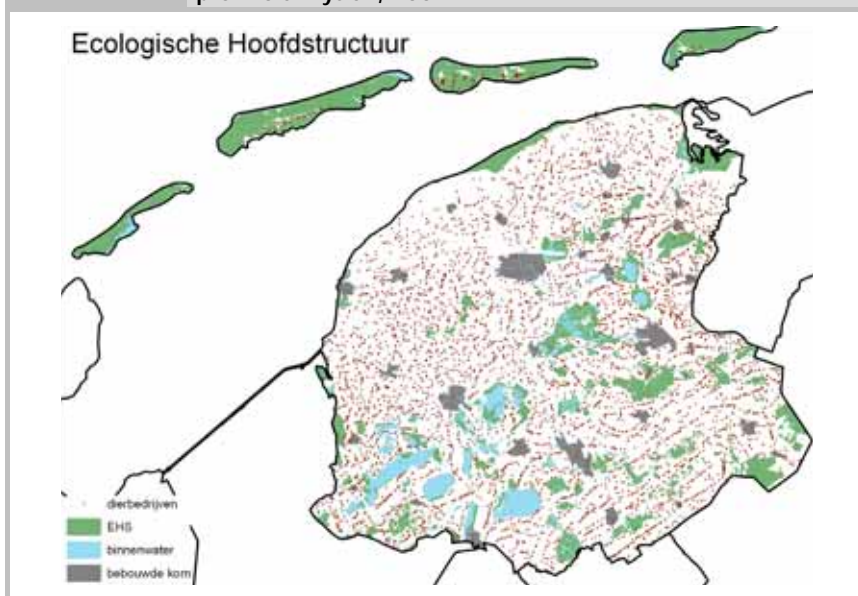
Bijlage 3

Kaarten provincie Fryslân

Kaart 1. Aantal agrarische bedrijven per km² en nationale landschappen in de provincie Fryslân, 2007

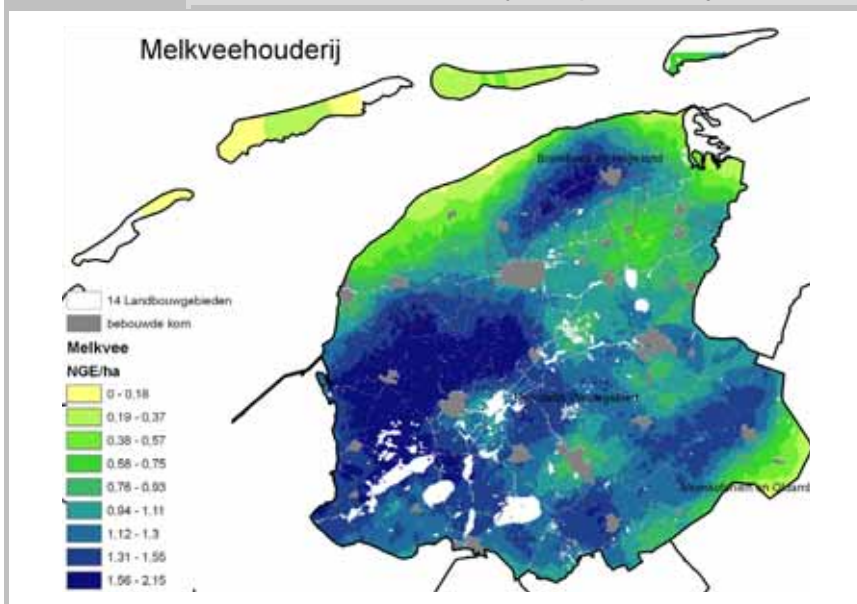

Kaart 2. Aantal bedrijven met vee en Ecologische Hoofdstructuur in de provincie Fryslân, 2007

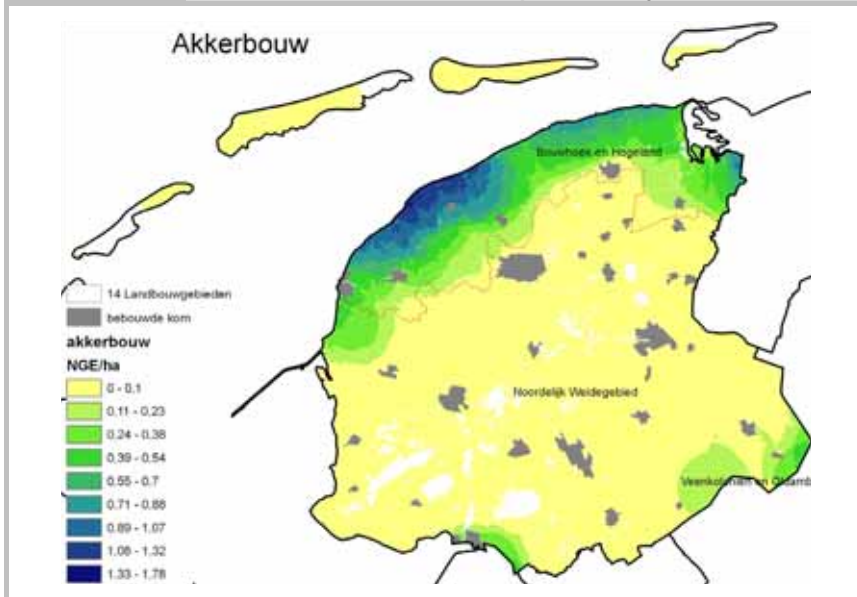
Kaart 3

Concentratie melkveehouderij in de provincie Fryslân

Kaart 4

Concentratie akkerbouw in de provincie Fryslân

Bijlage 4

Begripsomschrijvingen

Landbouwtelling

De landbouwtelling wordt jaarlijks uitgevoerd op grond van de Landbouwwet. Volgens artikel 24 van die wet kunnen aan 'degenen die in de landbouw hun hoofdbestaan of een gedeelte van hun bestaan vinden of plegen te vinden', beschrijvingsbiljetten worden verstrekt, bestemd voor het doen van opgave van de landbouwkundige en technische gegevens van hun onderneming. Deze beschrijvingsbiljetten worden jaarlijks door de Dienst Regelingen (DR) van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit (LNV) verstrekt. De landbouwtelling wordt uitgevoerd met het oog op de uitvoering van het landbouwbeleid door de minister van LNV.

Nge en NEG-typering

De Nederlandse grootte-eenheid (nge) is een reële economische maatstaf die gebaseerd is op het brutostandaardsaldo (bss, opbrengsten minus bepaalde specifieke kosten). Het is een maat waarmee de economische omvang van agrarische activiteiten wordt weergegeven. De nge per technische productie-eenheid (ha, dier) wordt berekend door de bss van de productie-eenheden te delen door een bepaalde deelfactor, die per jaar kan verschillen. De nge wordt zowel gebruikt om de absolute bedrijfsomvang van agrarische bedrijven of sectoren weer te geven (uitgedrukt in nge) als om de specialisatiegraad van bedrijven te bepalen (volgens de NEG-typering). Binnen de NEG-typering spreken we van gespecialiseerde bedrijven indien meer dan tweederde van het aantal nge vanuit een bepaalde tak afkomstig is. Bij een *sterk gespecialiseerd* melkveebedrijf (NEG-type 4110) bestaat minimaal tweederde van het totaal aantal nge uit nge melkkoeien. Bij een *gespecialiseerd* melkveebedrijf (NEG-type 4120) bestaat minimaal tweederde van het totaal aantal nge uit melkvee inclusief jongvee en bovendien minimaal twee derde van het totaal van melkvee inclusief jongvee uit melkkoeien. De groep melkveebedrijven is in dit onderzoek gedefinieerd als een samenvoeging van sterk gespecialiseerde en gespecialiseerde bedrijven.

Het bss en nge worden om de twee jaar herzien. De normen krijgen de naam van het jaar waarvan het prijsniveau is gebruikt. Een nge staat bij prijsniveau 2004 (Landbouwtellingen 2007, 2008 en 2009) voor € 1.420 aan saldo.

Een herziening van het prijsniveau kan leiden tot verschuivingen van bedrijven tussen grootteklassen en bedrijfstypen. Enkele voorbeelden van nge-normen: 1 ha wintertarwe = 0,81 nge, 1 ha suikerbieten = 1,85 nge, 1 melkkoe = 1,20 nge, 1 fokzeug = 0,26 nge, 1 ha cherrytomaten = 231 nge, 1 ha rozen = 258 nge. Meer informatie over de normen en over berekeningen met de nge is beschikbaar op www.lei.wur.nl.

Potentiële bedrijfsopvolgers

Deze worden om de vier jaar geteld in de landbouwtelling op bedrijven waarvan de oudste ondernemer ouder is dan 50 jaar. Omdat in geval van ouder-kind-maatschappen de vraag niet eenduidig wordt ingevuld, is in dit onderzoek niet alleen de uitkomst van de werkelijke vraag aangehouden, maar zijn ook de bedrijven meegeteld waarvoor geldt dat er sprake is van meerdere ondernemers, waarvan de oudste ouder is dan 50 jaar en de jongste jonger is dan 50 en bovendien meer dan 20 jaar jonger is dan de oudste.

Bron: Het Bedrijven-Informatienet van het LEI.

Bedrijfstypering en waarnemingsveld

Het waarnemingsveld van het Informatienet, de steekproefpopulatie, is de laatste jaren aangepast aan de structuurontwikkelingen in de landbouw. De ondergrens ligt sinds 2001 op 16 ege (Europese grootte-eenheden; dit is gelijk aan circa 14 nge). De bovengrens lag voor alle bedrijfstypen tot en met 2005 op 1.200 ege (ongeveer 1.050 nge, Vrolijk et al., 2007). In 2006 is die bovengrens voor glasgroentenbedrijven verhoogd naar 2.000 ege. In 2007 is dat gaan gelden voor alle bedrijfstypen. Op deze wijze worden in 2008 de resultaten van in totaal 57.400 land- en tuinbouwbedrijven gerepresenteerd.

In het rapport zijn gegevens gebruikt uit de CBS-Landbouwtelling, waarbij de gegevens van 2008 voorlopig zijn. In die telling is een ondergrens van 3 nge gehanteerd en er is geen bovengrens. De CBS-Landbouwtelling omvat dan ook meer bedrijven, in 2008 namelijk totaal omstreeks 75.000, dan er worden gerepresenteerd door het Informatienet. Vooral in de akkerbouw komen relatief veel bedrijven voor tussen de genoemde ondergrenzen van 3 en circa 14 nge.

De bedrijven zijn ingedeeld in groepen naar bedrijfstype op basis van de NEG-typering en daarvan afgeleide subgroepen. De NEG-typering is afgeleid van de typering die in de EU in gebruik is en is gebaseerd op het aandeel van de Nederlandse grootte-eenheden (nge) per sector. In de meeste gevallen is een grens van tweederde in gebruik: komt bijvoorbeeld meer dan tweederde van de nge uit de sector akkerbouw, dan is sprake van een akkerbouwbedrijf.

De nge per hectare gewas en per dier, die voor de bedrijfstypering en voor de bepaling van de bedrijfsomvang worden gehanteerd, worden door het LEI vastgesteld en zijn terug te vinden op www.lei.wur.nl.

Berekenen van resultaten van groepen bedrijven

De samenstelling van het Informatienet wordt behalve door het streven naar representativiteit van de Nederlandse land- en tuinbouw, ook bepaald door de doelstelling zo betrouwbaar mogelijke gemiddelde uitkomsten te verkrijgen van groepen bedrijven, die zijn gevormd op basis van bedrijfsomvang en -type. Daarom wordt gewerkt met een gestratificeerde steekproef.

De resultaten naar bedrijfstype worden berekend door de resultaten van de achterliggende bedrijven te middelen, rekening houdend met een verschil in wegingsfactor per bedrijf. Die wegingsfactor per bedrijf is gebaseerd op de trekingskans van het bedrijf.

Verwerking van resultaten

De gegevensverzameling op de bedrijven die opgenomen zijn in het Informatienet, vindt plaats in een dynamisch systeem. Elk bedrijf wordt daarin afzonderlijk vrijgegeven voor gebruik in onderzoek zodra het jaar is afgesloten en alle gegevens correct en volledig zijn verwerkt. Nadat het bedrijf is vrijgegeven kan echter nog nieuwe informatie beschikbaar komen, bijvoorbeeld facturen die later binnenkomen of schadevergoedingen die pas achteraf zijn toegekend. Die nieuwe informatie wordt alsnog verwerkt in het resultaat van het betreffende jaar. Dat betekent dus dat ook na het afronden van een boekjaar en publicatie van gegevens nog wijzigingen op kunnen treden in de resultaten van groepen bedrijven, ook in de 'definitieve jaren'. In BINternet op de LEI-internetsite zijn altijd de meest actuele gegevens opgenomen.

Begrippen

Bedrijfsomvang (nge)

De Nederlandse grootte-eenheid (nge) is een maatstaf voor de economische omvang van agrarische bedrijven. De nge is gebaseerd op de bruto-standaardsaldi (bss) per diersoort en per hectare gewas. Het bss wordt berekend door de opbrengsten te verminderen met bepaalde kosten. De bss en nge worden regelmatig herzien. In de jaren 2007 en 2008 gelden de normen van prijsniveau 2004. Een nge komt daarin overeen met € 1.420 aan bss. Meer informatie over de nge is opgenomen op de LEI-internetsite.

Balanstotaal

De totale waarde op basis van vervangingswaarde van de bezittingen van de ondernemer(sgezinnen). Ook privébezittingen zijn opgenomen. Productierechten worden volledig tegen marktwaarde gewaardeerd en er wordt niet op afgeschreven. Gepachte grond is niet op de balans opgenomen.

Eigen vermogen

Het vermogen dat door de ondernemer(sgezinnen) beschikbaar is gesteld. Het wordt berekend door het balanstotaal te verminderen met het vreemd vermogen, inclusief de belastinglatentie.

Solvabiliteit

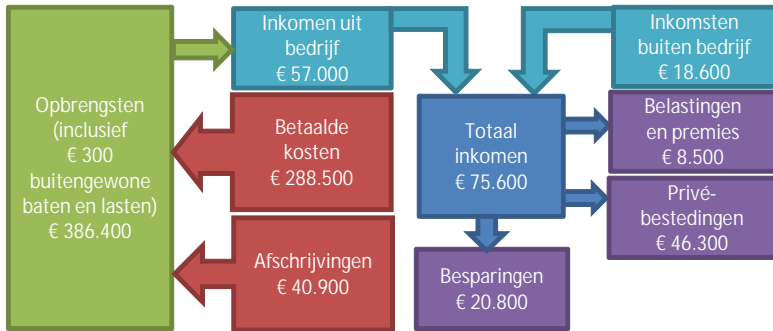
Het aandeel dat het eigen vermogen uitmaakt van het balanstotaal, gecorrigeerd voor belastinglatentie. Het wordt berekend als eigen vermogen/(balanstotaal minus belastinglatentie).

Inkomen uit bedrijf

Het inkomen uit bedrijf resulteert uit de bedrijfswinst uit normale bedrijfsvoering en de buitengewone baten en lasten. Het geeft weer welk bedrag op jaarbasis als vergoeding voor de onbetaalde arbeid en kapitaal resteert vanuit de bedrijfsactiviteiten. In het inkomen zijn ook opbrengsten verwerkt die niet direct kunnen leiden tot uitgaven voor privéconsumptie.

Totaal inkomen

Het totaal inkomen is een optelling van het inkomen uit bedrijf en de inkomsten van buiten het bedrijf van de ondernemer(s) en hun partner(s) (zie figuur). Tot de inkomsten buiten bedrijf behoren vergoedingen voor arbeid buiten het bedrijf, uitkeringen sociale verzekeringen en opbrengsten van vermogen buiten het bedrijf. De inkomsten van thuiswonende kinderen zijn niet meegenomen, tenzij zij ook als ondernemer in het bedrijf participeren.

LEI Wageningen UR ontwikkelt voor overheden en bedrijfsleven economische kennis op het gebied van voedsel, landbouw en groene ruimte. Met onafhankelijk onderzoek biedt het zijn afnemers houvast voor maatschappelijk en strategisch verantwoorde beleidskeuzes.

Het LEI is een onderdeel van Wageningen Universiteit en Researchcentrum. Daarbinnen vormt het samen met het Departement Maatschappijwetenschappen de Social Sciences Group.

Meer informatie: www.lei.wur.nl

